

Борис ГУДЗЯК

ЦАРГОРОДСЬКИЙ ПАТРІАРХ ЄРЕМІЯ II, УТВОРЕННЯ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ ТА ЦЕРКОВНІ РЕФОРМИ В УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. КІНЦЯ 80-Х РОКІВ XVI СТОЛІТтя

Ієрархічні та духовні зв'язки Руської Церкви з Царгородським патріархатом. Від часів Володимира Великого й запровадження християнства на Русі Київська митрополія була дочірньою Церквою Царгородського патріархату. Київ як духовний і культурний нащадок Царгорода, підпорядкований йому ієрархічно та поєднаний з ним літургійно, був вагомою, хоч не завжди поважаною, частиною візантійсько-православної спільноти.

Зв'язки Київської Церкви з Царгородом були не лише юрисдикційними. Можна з повною переконливістю твердити, що руське християнство було немислимим без Візантії. Християнське благовістя прийшло з Візантії до слов'ян разом із кириличним письмом, тайнами й богослужіннями, разом зі Священим Писанням й іншими святыми текстами, з календарем, де час освячувався циклом празників, з хронологією та відчуттям історії спасіння, з різновидами молитов та духовного життя, з моделями монашого життя, з вичерпним кодексом моралі й церковним каноном, з архітектурним та мистецьким стилями, із соціально-політичною ідеологією, а також із церковною ієрархією — основою, на якій почала розвиватися нова християнська культура на Русі. Дар віри, втілений у Візантії, став фундаментом подальшої історії східних слов'ян, надав ій нового значення, суті й форми.

У XIV — на початку XV ст. розуміння того, що являє собою Київська митрополія і як вона пов'язана з матірною Церквою у Царгороді, поволі змінювалося. Незабаром різко змінилися й географічні кордони митрополії. Після Флорентійської унії відбувся її поділ, до якого змагала Москва з кінця XIV ст. У результаті цього, впродовж другої половини XV і цілого XVI ст. київські митрополити мали під свою юрисдикцією лише єпархії на українсько-білоруських землях Великого князівства Литовського та Корони Польської. Після флорентійські події спричинили те, що римські папи стали брати безпосередню участь у справах Руської Церкви, і так — з перемінним успіхом — тривало аж до початку XVI ст.

У XVI ст. шляхи обох віток розділеного християнського світу перетнулися знову. На Заході, де йшла Реформація, це століття стало свідком

фундаментального перегляду католицької доктрини та церковної практики, що призвів до виникнення численних ворожих одна одній конфесій та до корінних соціальних, інтелектуальних і культурних зрушень, які суттєво вплинули на подальший хід європейської історії. На Сході ж Православна Церква опинилася перед складним завданням збереження самобутності в умовах панування неправославних — мусульманських і католицьких держав.

У часі занепаду Візантійської держави Православна Церква зазнала певних поневірянь, але водночас набрала досвіду, що допоміг їй вижити в османський період. Матеріально патріархат підупав, — на кінець XIV ст. його доходи, які переважно залежали від церковних володінь у Малій Азії, так різко зменшилися, що патріархові ледве вистачало на утримання своєї резиденції¹. За винятком духовних чад з Київської митрополії, більшість вірних Царгородського патріархату, а також цілі патріархати — Александрийський, Антіохійський та Єрусалимський, — і раніше, до 1453 р., жили під мусульманським правлінням, деякі навіть століттями. Оскільки територія патріархату значно перекривала межі держави, патріархам доводилося вирішувати церковні проблеми і в ісламських країнах. Єпископи, окрім обов'язків суто релігійної адміністрації, несли й певну цивільну відповідальність за свою православну паству².

Нестабільність патріархату, що обернулася його фінансовою неспроможністю, мала далекосяжній та руйнівні наслідки. Православні Церкви не вистачало ні людських, ні матеріальних ресурсів, щоб утримувати (не те щоб розвивати чи розширювати!) інституції, необхідні для її повноцінного життя. Узагалі історія Церкви за Османів — це історія не так життя, як виживання. У кінці XVI ст. нестабільність патріархату, його немічність перед лицем серйозних проблем стали цілком очевидними.

Головним героєм історії Царгородського патріархату кінця XVI ст., зокрема й історії його взаємин з Руською Церквою напередодні Берестейської унії, був патріарх Єремія II (1572—1579; 1580—1584; 1587—1595)³.

¹ Інституційні і фінансові аспекти життя Царгородського патріархату у візантійський період дивчали: Bréhier L. *Le monde byzantin*. — Paris, 1949. — Vol. 2: *Institutions de l'Empire byzantin*. — P. 518—523; Maxime de Sardes [Максим, митрополит сардський]. *Le Patriarchat oecuménique dans l'Église orthodoxe. Étude historique et canonique* / Trans. J. Toraille. — Paris, 1975. — P. 53—95, 334—347; Hussey J. M. *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*. — Oxford, 1986. — P. 297—325. Додаткову характеристику політично-релігійного статусу Православної Церкви у Візантійській імперії подає: Pantazopoulos N. J. *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*. — Thessaloniki, 1967. — P. 8—19.

² Runciman S. *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*. — London, 1968. — P. 37.

³ Винятково позитивну, піднесенено-риторичну оцінку характеру Єремії ще на початку його патріаршої кар'єри див.: Crusius M. *Turco-Graecia, libri octo*. — Basel, 1584 [перевид.: Modena, 1972]. — P. 176—178. Псевдо-Доротей висловлювався більш стримано: „Єремія, родом з доброї сім'ї, був діяльний, хоч грубувавий; нахилу до сурового монашого життя не мав, проте був непитущий”, див.: Sathas K. N. *Biographikon schediasma peri tou Patriarchou Hieremou II (1572—1594)*. — Athens, 1870 [перевид.: Thessalonica, 1979]. — Parathema (Appendix). — P. 9. Пор.: Лебедев А. П. *История греко-восточной Церкви под властью турок*. 2 изд. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 258—259.

Єремія Транос („Великий“)⁴ народився близько 1536 р. в Анхіалосі на Чорноморському побережжі, за словами Псевдо-Доротея, у „порядній сім'ї“. Постриг прийняв неподалік — у монастирі св. Йоана Хрестителя на острові навпроти міста Созополіса (сучасний Созополь у Болгарії). Мабуть, тут він отримав початкову освіту, яку потім продовжив, як каже Псевдо-Доротея, під наставництвом Єротея, монемвасійського митрополита, Арсенія Тирновського й особливо Дамаскина Навпактського та Матвія Крітського. Про його нижчі свячення нічого не відомо. Був митрополитом Ларисси, що в Тессалії, почавши служіння десь після 1565 р.; уживав заходів для задоволення освітніх потреб у своїй єпархії. У місті Трікке (Тріккала), що в північно-західній частині цієї єпархії, Єремія відкрив школу, де його майбутній супутник у подорожі до Москви в 1588—1589 рр. Арсеній Елассонський учився граматики, поетики й риторики.

Єремія зійшов на патріарший престіл у травні 1572 р. Й відразу повів боротьбу з симонією, що роз’ідала Грецьку Православну Церкву. Як відається, він був рішучим і відважним реформатором: кількох найгірших здирників серед ієрархів скинув з посад, піддав анатемі розпрудувачів Святих Тайн і взагалі розгорнув цілеспрямовану кампанію проти використання високих церковних санів для особистої вигоди⁵. Він виступив не лише проти сумнозвісної купівлі-продажу ієрархічних посад, але й проти зловживань серед нижчого духовенства, зокрема, проти скандальних поборів за сповідь і причастя.

Усе вказує на те, що Єремія був сумлінним архипастирем, — він добільш ставився до різноманітних адміністративних обов’язків, погоджував канонічні та юридичні спори⁶. Імовірно, Єремія часто проповідував

⁴ Відсутність повної сучасної біографії Єремії — суттєва прогалина в історіографії постізантійського православ’я. Класичною працею XIX ст. (опубл. 1870 р.) є: *Sathas K. N. Biographikon schediasma... — Parathēma (Appendix)*. Це 90 сторінок біографічних нарисів з обширним цитуванням документальних матеріалів, які переважно стосуються богословської дискусії, що її провадив Єремія з тобігенськими protestantами, та перетрактації з Римом на тему календарної реформи. Включено до книги й 218-сторінковий додаток публікацій джерел. Але, на жаль, у своїх нарисах автор навіть не бере до уваги всієї інформації, ним же опублікованої в додатку. Див. також: *Gedeon M. I. Patriarchalicoe p̄tissicēs. Eōdeōeis̄ iōtōrīkai t̄loūrāfīkai perītōt̄patriarc̄hēo Konstantinopolēos̄ āto Aνδρēoū t̄p̄ Protoklētoū μεχyr̄s̄ Ioakēī III t̄p̄ āto T̄gēssalōnikēs̄ 36—1884— Istanbul, 1889.— P. 518—525; Petit L. Jérémie II Tranos // Dictionnaire de théologie catholique.— Paris, 1947.— Vol. 8.— Ch. 1.— Col. 886—894; Tsirpanlis C. N. A. Prosopography of Jeremias Tranōs (1536—1595) and His Place in the History of the Eastern Church // The Patristic and Byzantine Review.— 1985.— Vol. 4.— P. 155—173. Остання праця є некритичною компіляцією, що дає менше, ніж пропонує назва. Корисним, але неопублікованим, є дослідження: Павел [Вильховский]. Патриарх Константинопольский Йеремия II. Исторический очерк его жизни и трудов на пользу Св. Церкви. Ч. 1 // Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України). Ін-т рукописів, ф. 304 (Дисертації Київської духовної академії), спр. 1887, арк. 9—21. Автор описує молоді роки Єремії та його церковну діяльність включно з його першим патріаршеством (1572—1579), залишаючи решту для другої частини своєї праці, якої, проте, не знайдено і яка, можливо, так і не була написана. Павел [Вильховский] подає історіографічний нарис і огляд джерел. Про розвиток грецького богослов’я в роки патріаршества Єремії див.: Podskalsky G. Griechische Theologie in der Türkeneherrschaft (1453—1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens.— München, 1988.— S. 103—117.*

⁵ Crusius M. Turco-Graecia...— P. 178—180; Павел [Вильховский]. Патриарх константинопольский Йеремия II...— Арк. 87 зв.—89.

⁶ Канонічно-правові й церковно-адміністративні аспекти діяльності Єремії у його перший патріарший термін розглядає: Павел [Вильховский]. Патриарх константинополь-

— іноді навіть розмовною мовою; був глибоким знавцем православної літургійної традиції та регулярно читав твори православних Отців Церкви. Однак публікації латинською мовою, кількість і обсяг яких різко зросли з появою друкарства, він читати не міг; та й світських творів, як виглядає, теж засвоїв небагато.

Патріарх був за капітана на православному судні, але носило те судно тепер по османських морях. Свідомий церковних проблем ієрарх, яким був Єремія, розумів, що від західноєвропейських християн православ'я великої підтримки не дістане. Саме тоді Царгород повернувся обличчям на слов'янський Схід. Однак у жодному з відомих джерел не йдеться про якусь певну політику патріархату щодо православних східних слов'ян. Греки багато в чому потребували допомоги і не соромилися звертатися за підтримкою до інших православних спільнот, зокрема до московитів. У XVI ст. греки вже пристосувалися до довготривалого панування чужинців. Тепер вони плекали скромніші надії та ставили реалістичні цілі. На молдаван, волохів та русинів, а особливо на московитів, вони дивилися як на джерело засобів, потрібних для утримання найголовніших, важливих для функціонування Царгородської Церкви структур, та для забезпечення відправ Святих Тайн. Чимало духовних осіб мандрували східнослов'янськими землями, розповідаючи про потреби й турботи Грецької Православної Церкви. Під кінець XVI ст. сам вселенський глава православного світу в похилих літах полішив престіл і рушив у далеку дорогу з надією, що здобуде матеріальну підмогу на будівництво патріаршої резиденції та собору. Саме завдяки цим мандрівникам поновилися зв'язки між русинами Київської митрополії та Царгородом.

Відновлення контактів між русинами й представниками грецького Сходу зміцнили довіру по-реформаторськи настроєних руських мирян до Царгородського патріархату. 7 червня (28 травня) 1586 р. Львівське братство склало палкого листа до патріарха Теолепта, написаного у риторично-піднесено-му стилі церковнослов'янською мовою. Братчики просили патріарха Теолепта затвердити своїм підписом їх статут і дати благословення для школи й друкарні, „да заградятеся всяки уста противляющияся“⁷. Львівські миряни звернули увагу царгородського патріарха на критичний стан руського церковного життя, натякнувши на конфлікт зі своїм постійним супротивником єпископом Гедеоном. Підбадьорені незвичним виявом віри у них з боку Йоакима, вони й до царгородського патріарха звернулися за такою ж підтримкою. На жаль, цей новий пагінець надії пробився у русинів саме тоді, коли патріархат перебував у стані крайнього безладу, на грани інституційного краху та матеріального занепаду внаслідок фракційних

скій Ієремія II... — Арк. 63 зв.—72 зв. Про його рішучу позицію у спорі між ерусалимським й алєксандрійським патріархами щодо юрисдикції над православним Святокатерининським монастирем на горі Синай див.: Там само.—Арк. 73—84. Опис історичного розвитку конфлікту навколо монастиря подають: Малышевский И. И. Алєксандрийский патріарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской церкви.—К., 1872.—Т. 1.—С. 150—157, 173—181, 188—195; Воронов А. Синайское дело // Труды Киевской духовной академии (далі — ТКДА).—1871.—№ 5.—С. 330—401; 1872.—№ 2.—С. 273—315; № 7.—С. 594—668.

⁷ Див.: Monumenta Confraternitatis Stauropigiana Leopoliensis / Ed. Milkowicz W.—Leopoli, 1895.—Vol. 1.—№ 88.—Р. 138—140; також: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.) // Збірник документів / Упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський, О. Я. Мацюк та ін.—К., 1975.—№ 50.—С. 83—84.

усобиць між греками та мінливої султанської політики щодо них. Братчики не могли не знати про становище Грецької Православної Церкви загалом. Тож, покладаючи надії на патріарха, вони розраховували не стільки на те, що він пришле людей для реформування руських церковних інституцій, скільки на його моральну підтримку та на офіційне визнання ним братства, що було ім потребне для протистояння своєму владиці.

Перший приїзд царгородського патріарха Єремії II на українсько-білоруські землі. Братство писало до Теолепта влітку 1586 р., але відповіді, видно, не одержало, — термін правління цього патріарха був короткий і завершився у квітні 1587 р., коли на престол знову зійшов Єремія II. Зате одержало послання, датоване 3 серпня (24 липня) 1587 р., від Мелетія Пігаса, який у 1585—1588 рр. жив у Царгороді. Видатний православний ієрарх високо оцінив працю братчиків на благо східохристиянської спільноти, схвалив їхній намір заснувати школу. У листопаді цього ж року відгукнувся й патріарх Єремія, пославши листа єпископові Гедеону зі строгою настановою — не перешкоджати братству в його корисній діяльності, особливо в роботі школи та в урядженні друкарні. Єремія пригрозив, що відлучить єпископа від Церкви, коли той не вгамується⁸. У грудні він вислав потверджувальну грамоту, якої братчики чекали від патріарха Теолепта. Поновлений у своїх правах царгородський архиєрей підтверджував факт визнання братства Йоакимом, благословляв братську школу, шпиталь і друкарню (остання ще тільки засновувалась)⁹. З Йоакимових декретів, що, безперечно, складалися за наполяганням братчиків, важко визначити, де їхня воля, а де побажання патріарха. Єремія ж писав здалеку, не під прямим впливом чи тиском з боку братства. Отже, як бачиться, Єремія ще в Царгороді виробив собі певне уявлення про потребу реформи, яку відчувала Київська митрополія. Хоч у листі про це немає згадки, але через декілька місяців царгородський архиєрей виrushить у дорогу до Москви через землі Київської митрополії й матиме нагоду побачити життя Руської Церкви на власні очі.

Оскільки існуючі джерела кінця 1587 — початку 1588 рр. мовчать про подорож Єремії на Русь і в Московщину, це наводить на думку, що цей візит не планувався заздалегідь. До Єремії на східнослов'янську землю не ступала нога жодного царгородського патріарха, — як, зрештою, ще 400 літ після нього. Рішення його пуститися в таку далеку дорогу було подиктоване особливо обтяжливими обставинами, які склалися у Царгороді. За попереднє десятиліття інституційна стабільність Царгородського патріархату зазнала кількох нищівних ударів. Патріархів зміщували та зводили на престол п'ять разів. Податки та хабари, яких при кожному престоловізведенні вимагали османські власті й окремі чиновники, нечесність і

⁸ Текст грецькою мовою і тогочасний переклад церковнослов'янською див. у: *Monumenta Confraternitatis...* — № 94. — Р. 148—150. Пор.: *Diplomata Statutaria a Patriarchis orientalibus Confraternitati Stauropigiana Leopoliensi a. 1586—1592 data, cum aliis litteris coaevis et appendice.* — Leopolis, 1895. — Vol. 2. — № 8. — Р. 39—40. Тут документ датується листопадом 1588 р., згідно з помилково зазначененою датою у перекладі на церковнослов'янську мову. Версія церковнослов'янською мовою надрукована також у: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — АЗР). — Санкт-Петербург, 1848. — Т. 3. — С. 317.

⁹ *Diplomata Statutaria...* — № 7. — Р. 35—38, 93—95 (там-таки можна знайти текст грецькою мовою, а також переклади церковнослов'янською і польською мовами XVI ст.).

непорядність самих греків спорожнили патріаршу скарбницю. Дійшло навіть до того, що султан конфіскував патріаршу престольну церкву та резиденцію.

Патріарх Єремія II Транос побував проїздом у Київській митрополії двічі — навесні 1588 р. і влітку та восени 1589 р. Очевидно, ще до від'їзду з Османської імперії Єремія написав про свій намір іхати до Москви елассонському архиєпископові Арсенієві (Арсеній одержав цього листа у Львові 11 (1) травня), прохаючи роздобути для нього охоронну грамоту на переїзд через польсько-литовську Річ Посполиту від великого коронного канцлера Яна Замойського¹⁰.

Єремія покинув Османську імперію під кінець зими — на початку весни 1588 р. І перед тим, як потрапити в Україну, побував у Волощині й Молдові¹¹. Прибув він до Львова у травні й звідти знову звернувся до Я. Замойського по охоронну грамоту¹². Той у відповідь запросив патріарха до Замостя, куди Єремія прибув 22 травня, зустрівшись там з Арсенієм. Я. Замойський, один із провідних польських покровителів гуманістичної освіти, як видно, залишився під добрим враженням після зустрічі з Єремією. Чотири місяці пізніше канцлер описав свої розмови з патріархом папському легатові, кардиналові Іпполіто Альдобрандіні (згодом — папа Климент VIII, 1592—1605). Він висунув на розгляд кардинала ідею про перенесення резиденції патріарха з Царгорода до Києва — осідку давньої митрополії, що об'єднувала руські й московські землі. Я. Замойський був думки, що з Єремією — „*sicut homine lit[er]is eruditus*“ — можна буде говорити про церковне єднання. Канцлер довідувався у високого гостя про його ставлення до унії і, як писав у донесенні, не мав враження, щоб патріарх був проти („*alienus*“) налагодження контакту з Римською Церквою¹³.

Із Замостя Єремія рушив на північний схід, — до Берестя. До Вільна він приїхав 3 червня і, пробувши там дванадцять днів, затвердив статут

¹⁰ Розповідь Арсенія про подорож Єремії опублікована в: Sathas K. N. Biographikon schediasma... — Parathema (Appendix). — P. 35—81. Російський переклад майже цілого тексту подає: Оглоблин Н. Н. Арсений, архиєпископ элассонский и его „Описание путешествия в Москвию“ // Историческая библиотека. — 1879. — Т. 8. — С. 1—44; Т. 9. — С. 45—97. Іншу бібліографічну інформацію див. у: Gudziak B. A. The Sixteenth-Century Muscovite Church and Patriarch Jeremiah II's Journey to Muscovy, 1588—1589: Some Comments concerning the Historiography and Sources // Harvard Ukrainian Studies. — 1995. — Vol. 19. — P. 200—225.

¹¹ Див. звіт про подорож Єремії, який приписується одному з членів його почту Єремії Моневмасійському: Sathas K. N. Biographikon schediasma... — Parathema (Appendix). — P. 19—20.

¹² Див. відповідь Єремії на запити Бориса Годунова по прибуцті патріарха до Москви: Посольская книга по связям России с Грецией (православными иерархами и монастырями) 1588—1594 гг. / Изд. В. И. Буганов, М. П. Лукичев и Н. М. Рогожин. — Москва, 1988. — С. 34.

¹³ Archiwum Jana Zamojskiego kanclera i hetmana wielkiego koronnego / Red. K. Lep - szy. — Kraków, 1950. — T. 4. — № 1329. — S. 249 (датовано 5 жовтня 1588 р.). Альдобрандін вважав, що пропозицію Я. Замойського щодо перенесення патріархату було висунуто не так, як належить: канцлерові треба було передовсім з'ясувати позицію Єремії у конфесійних справах. Останнє, на думку легата, мало першорядне значення; див.: Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitarum, historiam illustrantia maximam partem nondum odita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita / Ed. A. Theiner. — Romae, 1860. — Vol. 3. — P. 72 (№ 61).

Віленського Святотроїцького братства та розпорядився скликати Синод єпископів восени того ж року¹⁴. Тоді ж у Вільні патріарх отримав довгого листа від львівських братчиків з наріканнями на владику Гедеона та ієрархію загалом¹⁵. Баркулабівський літопис повідомляє, що через Білорусь Єремія їхав з трьома єпископами, а в кортежі його було п'ятдесят коней¹⁶.

Єремія покидав Річ Посполиту з наміром добитися царської милостині й по кількох тижнях вийхати з Москви, як це було з іншими високопоставленими ієрархами — елассонським архиєпископом Арсенієм чи антіохійським патріархом Йоакимом. Тому він і дав розпорядження, щоб руські владики зібралися восени того ж року. Коли взяти до уваги, що московський кордон Єремія перетнув на початку літа, то можна вважати, що він справді розраховував бути на Синоді. Патріарх таки повернувся до Речі Посполитої й за часного другого побуту там видав низку декретів і започаткував чимало реформ, що суттєво вплинули на дальший розвиток подій у Київській митрополії. Та чи міг він передбачити, що московити затримають його у Москві майже на рік¹⁷?

Розглядаючи побут вселенського архиєрея у Москві як прелюдію до реформ, проведених ним у Київській митрополії, ми, по суті, розглядаємо його власні пріоритети у зворотньому порядку. Та оскільки діяльність Єремії у руських землях висвітлена в джерелах набагато скромніше, ніж його гостина при царському дворі, такий порядок розгляду з уважним аналізом московського періоду його життя дозволить нам по-новому глянути на русько-грецькі церковні взаємини кінця XVI ст.

Політичні обставини у Московщині. Коли патріарх перетнув кордон між польсько-литовською Річчю Посполитою й Московщиною, він потрапив у край, що під багатьма оглядами різко відрізнявся від того, звідки він щойно прибув. Одна така суттєва відмінність по той бік кордону полягала у співвідношенні між церковною та світською сферами життя. На відміну від західнохристиянського світу, у Московщині так і не дійшло до відокремлення чи бодай розрізнення Церкви та держави. У той час, коли в Європі релігійні питання революціонізували цілі суспільно-політичні організми, церковним життям московитів відав переважно цар і його бояри.

Подорож патріарха Єремії до Московщини збіглася у часі з періодом дестабілізації московських династичних, а отже, й політичних структур.

¹⁴ Згідно з „Пересторогою“ — памфлетом анонімного полеміста, прихильника православ’я, що був написаний у перших роках XVII ст., Єремія справді мав намір взяти участь у Синоді руських єпископів восени 1588 р; див.: АЗР.— Т. 3.— № 148.— С. 207.

¹⁵ Diplomata Statutaria...— № 9.— Р. 41—49.

¹⁶ „[...] а з нимъ три владыки, всихъ было при немъ коней 50“ (Баркулабовская летопись / Изд. М. В. Довнар-Запольский // Университетские известия.— К., 1898.— Т. 38.— № 12.— С. 9).

¹⁷ Луцький єпископ Бернард Мацейовський довідався про дату Синоду, від Адама Потія в Бересті. Хоч, можливо, Єремія віддав розпорядження щодо зібрання Синоду під час перебування у Вільні; ця новина швидко розповсюдилається і досягла Берестя, коли Мацейовський усе ще був там. Зі слів Мацейовського зрозуміло, що як він, так і Потій, були дуже сквильовані приїздом патріарха. Тому чутки про нього поширювались швидко. Див.: Малышевский И. И. Заметка по поводу мнения, будто патр. Йеремия посещал Киев в 1588 или 1589 гг. // ТКДА.— 1885.— Т. 12.— С. 658 (прим. 3).

„Багату“ спадщину залишив по собі Іван — недавню поразку в Лівонській війні й, відповідно, втрачений доступ до балтійських портів, життєво важливий для торгівлі зі Заходом, соціально-економічну нестабільність, усобиці між боярами та селянами, незадоволення в аристократичних колах, — але не залишив сильного спадкоємця. Новим царем обрали Федора, незважаючи на його недоліки; коронували його 10 червня (31 травня) 1584 р. І хоч Федір щиро переймався життям Церкви, напрями її діяльності визначав не він. Через недорікуватість цього царя виник вакуум лідерства у світських і церковних справах і, відповідно, нові шанси для сильних особистостей з-посеред боярської верхівки. Не минуло й кількох років, як до влади прийшов глава роду Годунових — одного із кланів, що боролися за панівне становище при дворі¹⁸.

Борис Годунов був не надто знатного походження¹⁹. Свое провідне становище серед правлячої олігархії він зміцнив ще й тим, що взяв опікунство над недолугим царем — і був визнаний у цій ролі навіть чужоземними правителями, про що свідчать його листи та посольства до Москви. Владна Борисова рука відчуvalася й у церковній сфері. 1586 р. він домігся усунення митрополита Діонисія (1581—1587), поставивши на його місце слухняного архимандрита Йова. Коли до Москви прибув патріарх Єремія, не хто інший як Борис — при повній відсутності церковних ієрархів — вів з ним переговори про створення Московського патріархату. Отак знову спрацювала сформована раніше модель фактичного верховенства політичної влади у справах Церкви. Врешті, коли смерть безпотомного Федора поклала кінець лінії Даниловичів з династії Рюриковичів, Борис Годунов був обраний на царство й від 1598 р. правив *de jure* аж до своєї смерті у 1605 р.

Дипломатичний протокол, гостинність і домашній арешт. На початку літа 1588 р. патріарх Єремія разом з почетом виїхав з Речі Посполитої через Вільно та Оршу (місто перед литовсько-московським кордоном, розташоване в гирлі річки Орші, притоки Дніпра). Вони вже під'їжджали до Смоленська, коли звістка про їхню появу дійшла до московських властей. 4 липня (24 червня) 1588 р. князь-воєвода Михайло Петрович Катирев-Ростовський та боярин і князь-воєвода Федір Дмитрович Шестунов написали до Москви цареві Федорові Івановичу, що патріарх Єремія, митрополит монемвасійський Єротей та архиєпископ елассонський Арсеній у супроводі ченців прибули до Смоленська. Про наближення гостей воєводи не знали і їх не сподівалися. Православні духовні стали чекати дозволу продовжувати свій шлях на Москву, і тим почався нелегкий для них рік їхнього життя — рік під знаком залежності від доброї волі московського правителя.

¹⁸ Про перипетії придворної політики у Москві та олігархічне правління боярських кланів пишуть: Keenan E. L. *Muscovite Political Folkways* // Russian Review.— 1986.— Vol. 45.— P. 115—181; обговорення цієї публікації див.: Там само.— 1987.— Vol. 46.— № 2, зокрема, статті: Crumley R. O. *The Silence of Muscovy*.— P. 157—164; Wortman R. „Muscovite Political Folkways“ and the Problem of Russian Political Culture.— P. 191—198; відповідь Кінана: Keenan E. L. „Reply“.— P. 199—209.

¹⁹ Вихідні дані про Б. Годунова див: Skrynnikov R. Boris Godunov / Transl. and intr. H. F. Graham.— Gulf Breeze (Fl.), 1982.— P. VI—XVII.

Від самого початку харчі, які отримувала делегація, розподілялися відповідно до рангу кожного її члена²⁰. Упродовж наступних дванадцяти місяців московити укладали окремі списки провізії для кожного з етапів подорожі: перших днів у Смоленську, дороги до Москви, перебування у столиці; відвідин Сергієво-Святотроїцького монастиря, зворотного шляху до Смоленська і, насамкінець, „вийзний пайок“²¹. Крім того, у „Посольській книзі“ неодноразово вказувалось, щоб люди, відповідальні за харчування патріарха, пересвідчилися, чи справді Єремію з його почтом добре годують. Гурбота про добробут патріарха була не тільки виявом царської великородинності. Прискіпливість, з якою укладалися ці списки, свідчить, що подібна гостинність була важливим, ритуалізованим моментом дипломатичної стратегії.

Разом з донесенням від смоленських воєвод Федір Іванович одержав листа й від Єремії, де той зазначав, що привела його до Смоленська надія на матеріальну допомогу, яку сподівається здобути у володіннях сина блаженної пам'яти Івана IV²². Єремія оповідав про поневіряння, яких православному людові й, зокрема йому самому, довелося зазнати під османським правлінням. Але не говорив про те, чого він зазнав після від'їзду з Царгорода чи під час подорожі через руські землі, як і не повідомляв про свою діяльність там. Не мовилося й про будь-які церковні справи у Москвщині. Очевидно, що мета цієї поїздки була єдина — отримати матеріальну допомогу для Царгородського патріархату.

Несподівана новина з кордону зворобила Кремль, як це видно з листів, спішно відправлених до Смоленська. Петра Неслова — посланця, який привіз до Москвизвістку про прибуття патріарха, — відрядили назад з двома документами, датованими 7 липня (27 червня). Перший з них — грамота, в якій воєводам давалися настанови стосовно перебування Єремії у Смоленську та вказувалося, що супроводити його до Москви призначено Семейку Пушечнікова. Воєводи мали видавати грекам щоденну норму вказаних продуктів і підшукати з-посеред боярських дітей трьох відповідальних для їхньої охорони. Давалася також вказівка переглянути майно гостей і переписати та відіслати реєстр до Москви²³. Єремії було дозволено молитися у смоленському соборі Богородиці, а воєводам наказано було подбати, щоб єпископ прийняв патріарха з честю, відповідно до сану. На богослужіннях смоленські власті мали забезпечити присутність представників від усіх верств міста — бояр, стрільців, купців, — аби створити якомога урочистішу атмосферу²⁴. П. Неслов також повіз листа до смоленського єпископа Сильвестра, який мав подбати про пишне, показове Богослужіння у церкві, якби Єремія забаг піти туди помолитися.

²⁰ Посольская книга... — С. 11.

²¹ Там само. — С. 15, 17—18, 26—28, 46—48, 55—56.

²² Там само. — С. 11—12.

²³ „А товар бы есть у них пересмотрити и переписати велели, как к вам писано с Казенного двора“ (Там само. — С. 13—14).

²⁴ „[...] чтоб в те поры было в церкве чинно, и архимандриты б, и игумены, и попы были многие“ і далі: „А у вас бы в те поры было людно и нарядно, дети боярские, и головы, и сотники стрелетцкие, и стрельцы, и всякие торговые люди были нарядны“ (Там само. — С. 14).

Є в цьому інструктажі одна дивна заувага. І воєводам, і Сильвестрові наказувалося вшанувати Єремію „як шанують митрополита нашого, згідно із саном владики”²⁵. При тому, що Єремія був не простим єпископом, навіть не митрополитом автокефальної Церкви, а вселенським патріархом, найстаршим за рангом з усіх православних ієрархів, привітання його як митрополита, відповідно до єпископської гідності та сану, виглядало вельми двозначно. У суспільстві, де так добре розбиралися в ієрархії, субординації, де поняття статусу було розроблене до нюансів, уживання в документах належних титулів було вельми суттєвою справою. Як правило, посилаючи настанови своїм службовцям, двір дуже ретельно підбирає слова. Те, що для Єремії передбачався саме такий прийом, який не враховував його особливого статусу, є промовистим фактром. Оскільки до нього в Московщині гостював лише один патріарх, то можливо, що московити ще не встигли розробити спеціального „патріаршого“ протоколу. Однак вони й не пробували вжити хоч якихось заходів, аби вшанувати патріарха як патріарха, — так, як вони це зробили усього через півроку, коли для возведення Йова хутко було придумано спеціальний обряд „рукоположення“ патріарха. Ось ті найперші прикмети, з яких видно, що приймали царгородського архиєрея з дипломатичною прохолодою.

Уже від початку царський двір заповзявся продемонструвати перед Єремією своє всевладдя. І навіть участь патріарха в літургічному житті місцевої Церкви була строго прорегламентована політичними властями. Московська церковна ієрархія тут слова не мала. Московський митрополит Йов не послав патріархові вітання, коли той був у Смоленську; і розпорядження щодо прийняття найсановнішого з усіх церковних достойників, які будь-коли заїжджали сюди, підлеглий його єпископ Сильвестр теж отримав не від нього. Фактично лише перед самим від'їздом зі Смоленська, 15 (5) липня, Єремія, Єротей та Арсеній були присутні на Літургії в кафедральному соборі Богородиці, де побачили всю ту святкову пишноту, серед якої, за розписаним Москвою сценарієм, відправлялося богослужіння. Єремія там не служив, — його лише „помістили з правого боку церкви, де для нього був постелений єпископський килимок“. Судячи з існуючих джерел, він не причащався²⁶. Звіт про все це відправили до Москви. Крім того, воєвода Катирев-Ростовський відрапортував цареві, що майно гостей оглянуто й описано²⁷.

Дипломатичний протокол завжди був знаряддям у веденні зовнішньої політики — і московської теж. На практиці московська дипломатія багато в чому виявилася прикрою для греків, але, по суті, протокол прийняття патріарха нічим не відрізнявся від того, за яким приймали інших зарубіжних посланців. Московити з самого початку прагнули тратмати Єремію під

²⁵ „[...] как митрополита нашего чтят по чину“, і вдруге: „[...] как митрополита нашего читите по чину владыки“ (Посольская книга...— С. 14, 15).

²⁶ Арсеній описав ці літургійні вроčистості у спогадах, віднайдених А. Дмитрієвським. Свята Літургія у день св. Петра й Павла правилася в суботу. Розповідь Арсенія про приїзд і перебування Єремії у Смоленську див. у витязі з грецького оригіналу та його переклад російською: Дмитриевский А. А. Архиепископ эласонский Арсений и мемуары его из русской истории по рукописи трапезунтского Сумелийского монастыря.— К., 1899.— С. 78—80.

²⁷ Посольская книга...— С. 20—21.

своїм контролем. Це зрозуміло зі змісту та гнівного тону Федорового листа до смоленських воєвод: царський двір сердився, що Єремія з'явився так неждано-негадано. Для того, щоб ефективно маніпулювати судженнями й настроями патріарха, його перебування у Московщині треба було організувати від початку до кінця. А щоб контроль був дієвішим, чинити його належало не через прямі утиски й залякування, а через вияви доброжичливості, вдаючись поперемінно то до м'якого тиску, то до вольового диктату. Однак які б методи не були, важливо застосовувати їх систематично.

Судячи з донесень прикордонних воєвод, що з патріархом приїхало ще сорок два чоловіка, — одні справді входили до його почту, інші ж явно до нього не належали²⁸: архимандрит Христофор, два священики — Макарій і Акакій, архидиякон на імення Леонтій, чернець Теолепт, скарбник, прислужник на ім'я Стефаній, „півчий дячок“, перекладач, дев'ятеро слуг, приставлених до патріарха, — усього 18 осіб. Єротей мав при собі ченця — священика Григорія, та четверо слуг, тоді як Арсенія супроводили двоє — чернець і слуга Ігнатій, — усього дев'ять осіб. Чернець зі Сербії на імення Антоній, який приїхав разом з Єремією, подорожував у супроводі трьох купців з Османської імперії, ще одного купця чи торговця і шести слуг, а також чотирьох полонених — усього 15 осіб²⁹.

Відбуваючи з Москви, Семейка Пушечников — призначений двором супроводити Єремію в дорозі до столиці — отримав детальну пам'ятку про його обов'язки в цій подорожі³⁰. Завданням С. Пушечникова було не-гласно вивідати від патріарших ченців та слуг про мету Єремієвого приїзду, а самого патріарха прямо випитувати. Двір, мабуть, не орієнтувався у змінах на патріаршому престолі й хотів упевнитись у легітимності Єремії. Пам'ятка містила чимало специфічних питань. Деякі з них стосувалися стану церковних справ у Царгороді, інші мали політичне підґрунтя: для чого приїхав Єремія? Чи він ще досі патріарх? Як він дістався із Царгорода? Що сталося з його попередником Теолептом? Чи виїжджав він із Царгорода під охороною турків?

С. Пушечников мав з'ясувати, чи були у Єремії мандати інших патріархів³¹. Як буде видно з подальшого викладу, Синод патріархів Східних

²⁸ Хоч це донесення не було включене у статейні списки (ймовірно, воно й було тим листом, у відповідь на який з Москви надійшли раніше згадані настанови), подана в ньому статистична інформація повторюється у першому листі царя до смоленських воєвод (Посольская книга... — С. 13). Виходить, що статейні списки не є повним зібранням вхідних дипломатичних відомостей, — принаймні не настільки повним, як би цього хотілося історикам. А. Шпаков подає перелік членів почту, в якому є кілька дрібних розбіжностей (Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве от Флорентийской унион до учреждения патриаршества. — Одеса, 1912. — Т. 2: Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. — С. 281, прим. 2).

²⁹ Посольская книга... — С. 13—14. Ці дані в першому листі від смоленських воєвод записані не так, як у „Посольській книзі“ (С. 11).

³⁰ Там само. — С. 15—18.

³¹ На те, які саме мандати мали московити на думці, прямих вказівок немає, але судити про це можна з інших даних. У третій „Посольській книзі“ для грецьких справ, де зберігаються документи 1588—1594 рр. (також пов'язані з відвідинами Єремії), є ретроспективні згадки про те, що в 1586 р. московити обговорювали питання про патріархат у „Російському царстві“ з Йоакимом Антіохійським — першим східним патріархом, який побував у Московщині. Цікаво, що ні слова про це немає в другій „Посольській книзі“, де

Церков напевно не давав Єремії повноважень на створення Московського патріархату. У донесеннях розвідувачів, наведених у статейному списку, немає вказівок на те, що Єремія мав ще чиєсь мандати, і цей факт слугувати додатковим свідченням того, що йому ніхто не надавав якогось надзвичайного права самочинно, без решти православних патріархів, приймати важливі рішення щодо структурних змін у Церкві. С. Пущечникову було наказано збирати і політичну, і суто церковну інформацію. Із грецьких духовних прохачів легко було витиснути найсвіжіші дані про військові дії Османської Порти. Московитів цікавили актуальні стосунки султана з кизилбашами — іранськими сафавідами. Московський двір по змозі намагався стежити, як змінюється розклад сил між конфліктуючими європейськими державами та як ці конфлікти впливають на антиосманські настрої Заходу. Тому вони питали, чи воює султан із французьким, іспанським або австрійським правителями. Цікавили їх і політичні справи в Речі Посполитій, і маршрут подорожі Єремії через цю державу, і чи бував він у короля або в панів-ради (литовський сейм, до якого входила вища світська і духовна знать), а зокрема — престолонаступництво. Уся ця інформація мала бути передана до Москви.

С. Пущечников повідомив у Москву, що делегація буде в Можайську у вівторок (тобто 19 (9) липня), і долучив своє розвідувальне донесення. Записана там скорботна розповідь патріарха не дає історикові нових даних. Єремія запевнив своїх господарів, що він у Царгороді єдиний патріарх, — Теолепта замістили, бо Синод вважав його призвідцем розвалу Церкви. Що стосується Османів, то, за словами Єремії, султан планує „почати війну на Середземному морі галерами“. Відколи Єремія знову на престолі, султан військ на війну не посилає, а з імператором Священної Римської імперії та з французьким королем живе у миру. Патріарх не бачився з новообраним королем Жигімонтом III, бо його на ту пору в Литві не було, але гостював у польського „царетворця“ Яна Замойського, тому міг сказати московитам, що королем Речі Посполитої дійсно є „шведів син“, але опозиція ще не зовсім утихомирилася і частина знаті й досі підтримує бажаного для Москви претендента — Максиміліана Габсбурга. На цьому С. Пущечников уриває свій рапорт, повідомляючи, що інших відомостей про Литву грецькі духовні не мають, „бо їхали проїздом“ і не

задокументована подорож Йоакима 1586 р. і де, природно, можна було б знайти бодай згадку про таку важливу проблему. Відомості про патріарха Йоакима у третій „Посольській книзі“ (С. 35—36) з'являються в описі наради при дворі, в результаті яких було вирішено поставити перед Єремією питання про патріархат. Згідно з цим описом, московити вирішили, що Єремія може залишитися у Московщині як патріарх, але жити має у Владимири. Якщо ж він відмовиться, його просимуть висвятити іншого патріарха. У цьому місці третій список констатує, що в 1586 р. московити вже говорили таємно („тайно“) з Йоакимом про патріархат і він пообіцяв поставити це питання перед всіма „патріархами, архієпископами, епископами і всім Синодом“ у Царгороді. Потім у списку цитується відповідь Єремії на цю пропозицію. Патріарх нібито ствердив, що Йоаким передав Синодові цареве прохання, а Синод визнав, що Московщині годиться мати патріарха та що він з охотою житиме в Москві, але не у Владимири. Тут вірогідність списку викликає сумніви. Згадка про те, ніби Йоаким мав порушити на Синоді справу патріархату, не підтверджується жодними іншими джерелами. Занотовані у статейному списку розвідувальні донесення нічого не говорять про мандати Єремії, а це додатково свідчить не лише про те, що Єремія не мав жодних особливих повноважень самостійно, без участі інших православних патріархів, приймати важливі рішення в церковних справах, а й про те, що на Царгородському патріаршому Синоді питання Московського патріархату явно не обговорювалося.

мали часу вникати у стан політичних подій³². Викликати до себе довіру московитів було в інтересах Єремії. Патріарх у ролі прохача небагато міг їм запропонувати, та й ніщо в його звіті, складеному для потенційних доброчинців, не вказує на подвійну гру. Відповіді Єремії лише посилюють враження, що подорож його мала одну основну мету — зібрати матеріальну допомогу для губожілого Царгородського патріархату³³. Ані про церковні справи в Україні й Білорусі, ані про піднесення Московської митрополії до статусу патріархату немає згадки.

У своїй відповіді С. Пущечікову цар допитувався, чи не приїхали з ієрархами якісь літовці³⁴. Наказував йому прибути до Москви в суботу 23 (13) липня о четвертій чи п'ятій годині (від сходу сонця, тобто до обіду), спинившись по дорозі в Дорогомильській слободі³⁵, де його мав зустріти Григорій Нащокін. Швидкість, з якою вони мали рухатися, точний маршрут, протокол зустрічі — щодо всього цього Г. Нащокін отримав детальні інструкції.

Прийняття Єремії при дворі та переговори. Грецькі ієрархи прибули до столиці за графіком. Тут, за словами Арсенія, іх вельми вроночисто стрічали два архієпископи, два єпископи, бояри, архимандрити, ігумені, священики, ченці та юрми москвичів³⁶. Знаменно, що митрополита Йова серед зустрічаючих не було. Наступного дня особисті посланці митрополита привітали патріарха, але про безпосередні контакти між ними в перші місяці патріаршого візиту джерела не згадують, тож виглядає на те, що зустрілися вони аж через півроку, напередодні висвячення Йова в патріархи. Делегацію поселили при дворі рязанського єпископа, куди надходили продукти від митрополита Йова, але не допускалися чужоземці, які могли бачитися з грецькими ієрархами лише з дозволу царських бояр або „посольського дяка“ Андрія Щелкарова, який відав закордонними справами. Московські власті не хотіли, щоб патріарх спілкувався з чужоземними купцями, зокрема греками чи іншими підданцями Османської Порти, яких регулярно використовували як дипломатичних кур'єрів і, відповідно, підозрювали як турецьких агентів. „Литвинів і волохів“, які приїхали разом з греками, відправили у Литовський заїжджий двір³⁷.

Тільки через вісім днів Єремію, Сротея та Арсенія покликали „стати перед царські очі“. У неділю, 31 (21) липня, Єремія прибув у царський двір верхи на ослі, тоді як інші ієрархи в'їхали на конях. У „Посольській книзі“ подія ця описана доволі детально³⁸. Єремії дозволено було проїхати

³² „[...] а иных вестей литовских сказывают — неведают, потому что ехали проездом“ (Посольская книга...— С. 23).

³³ Враження це підтверджується і текстом Псевдо-Доротея. Згідно з цією хронікою, коли московити почали намовляти Єремію на створення патріархату в Московщині, Сротей, монемвасійський митрополит, не погоджувався, нагадуючи Єремії про чітку мету йхнього приїзду: „Владико, ми ж приїхали до царя за пожертвами і через борги, у які свого часу влізли“; див.: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— Р. 21.

³⁴ Посольская книга...— С. 23.

³⁵ Там само.— С. 24.

³⁶ Як свідчить Арсеній, грецька делегація покинула Смоленськ 11 (1) липня, а до Москви прибула через десять днів (21 (11) липня). Розповідь Арсенія див. у: Дмитриевский А. А. Архієпископ элассонский Арсений...— С. 81.

³⁷ Посольская книга...— С. 24—26.

³⁸ Там само.— С. 28—31.

через усе подвір'я, аж до „рундука“, зате Єротей з Арсенієм мусили спішити й верстati ногами останню — символічну — міру шляху³⁹. Цей драматизований, тонко розроблений двірський ритуал мав і патріархові підлестити, й піднести царську гідність господаря, показати усю повноту його влади, — щодо гостя теж. Єремія підніс цареві особливо шановані моці візантійських святих, серед них частку ліктя першого візантійського імператора св. Костянтина Великого, ікону Богородиці у золотій оправі для цариці та інші дарунки⁴⁰. Гостя — за звичаєм, заведеним від самого початку його перебування у Московщині — тримали „на відстані руки“. Показово, що, незважаючи на пишну обставу, царське прийняття до свою завершення не дійшло: статейні списки наголошують, що патріарха не було запрошено до царського столу.

На авдіенції цар Федір щедро обдарував Єремію та Єротея. Арсенієві ж не дали нічого. Минулого разу, коли архиєпископ елассонський був у Москві, дарунки він дістав. Однак дорогою додому вирішив, що зостанеться у Львові. Пожертви, за деякими даними, він переслав до Царгорода з кимось іншим. Московити відкрито не звинувачували Арсенія у непорядності, але, мабуть, сердилися за те, що він сам не завершив своєї місії. Після прийняття Н. Щелкалов сказав Єремії, що його чекає „з розпитами“ Борис Годунов. Царський конюший поставив ті самі запитання, що й С. Пушечников по дорозі в Москву. Патріарх розповів, що якийсь грек із його підлеглих обмовив його перед султаном, а Теолепт, аби стати патріархом, пішов на підкуп османських властей, обіцяючи, що заплатить султанові ще дві тисячі золотих зливків на додачу до звичайного пешкешу. Султан „порушив раніше видані укази“ і призначив Теолепта без обрання Синодом, а Єремію на чотири роки вислав на „Біле море“ (Середземномор'я), у місто Наврод⁴¹.

Ця зустріч підготувала ґрунт для переговорів, хід яких залишається для нас до кінця нез'ясованим. Сам процес перетрактацій, які завершились піднесенням Йова у сан патріарха, у джерелах не деталізується — наголошується лише на остаточному результаті. Але дані, які свідчать про велике бажання Єремії вернутись до Царгорода, про тверду опозицію Єротея й інших греків та про загальну атмосферу, яку створили московські власті, дають підставу думати, що патріарх не з власної волі

³⁹ Під'їджати верхи — це був привілей, лише зрідка дарований видатним зарубіжним гостям. Бояри, інші особи з царського оточення, як також чужоземні послі звичайно крокували пішки щонайменше тридцять—сорок стп до входу в гостину покої. Відстань, яку проходив гість, була обернено пропорційна до висоти його сану чи фавору при дворі. Опис двірського протоколу, розкладу царського двору та церемоніального призначення різних покоїв див. у: З а б е л и н И. Ф. Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст.—Москва, 1895. 3-е изд.—Т. 1. Процедура підходу царських відвідувачів описана на с. 279—281.

⁴⁰ Загальний огляд даних про перевезення мощей, ікон та інших святощів з грецького Сходу до Московщини у XVI й особливо XVII ст. наводить: К а п т е р е в Н. Ф. Характер отношения России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. 2-е изд.—Сергеев Посад, 1914 (репр. перевид.: The Hague, 1968).—С. 60—102.

⁴¹ Єремія повторив усе, сказане Пушечникову, про виборчі перипетії в польсько-литовській Речі Посполитій, але знову промовчав про руські справи і жодним словом не обмовився про будь-які заходи східних патріархів щодо надання Москві патріаршого статусу; див.: Посольская книга...—С. 32—34.

надовго затримався у Москві й далася йому ця затримка нелегко⁴². Московити фактично тримали Єремію доти, доки не вирішили справу з заснуванням свого патріархату. Хоч джерела й не відтворюють точного перебігу подій під час перебування Єремії у Московщині, але загалом їх описати можна.

Згідно з „Посольською книгою“ та хронікою Псевдо-Доротея, що містить розповіді кількох членів патріаршої делегації, московити звернулися до Єремії з проханням створити на їхніх землях патріархат. Обидва джерела вказують, що царгородський архиєрей не відразу пішов ім назустріч⁴³. Варто прочитувати уривок із Псевдо-Доротея: „Московити заявили патріархові Єремії, що хочуть, аби він створив ім патріархат. Спочатку Єремія сказав, що це неможливо; хіба що архиєпископство, як в Охриді. А наодинці митрополит Моневмасії [Єротей] сказав патріархові: „Владико мій, цього робити не можна, бо Костянтин Великий створював патріархати разом із Вселенським Собором. А Юстиніан Великий разом з П'ятим Вселенським Собором зробив Охрид архиєпископством, а Єрусалим — патріархатом, задля святого мучеництва Христового. Тут же нас тільки троє (через те, що один, елассонський архиєпископ Арсеній, котрий престолу власного не має, приєднався до нас у Польщі і з патріархом приїхав до Росії). Владико, ми ж приїхали до царя за пожертвами і через борги, у які свого часу влізли“. А він [Єремія] відповів: „І я цього не хочу. Але якщо вони захочуть, я зостануся [тут] патріархом“. А митрополит Моневмасії сказав йому: „Блаженний владико, це ж неможливо, бо ти і говориш по-іншому, і до місця не звик, і в них порядки, звичай інші, та й не хочуть вони тебе. Не ганьби себе!“ Але той і слухати не хотів“⁴⁴.

З хроніки зрозуміло, що Єремія не хотів погодитись на найпершу пропозицію Москви — піднести в сан патріарха московита, обраного Синодом. Існували серйозні канонічні перепони, які добре усвідомлювали члени його почту, якщо не сам Єремія. Церковну політику на християнському Сході формувала — чи принаймні узаконювала — церковна влада, вищим органом якої були помісні та вселенські собори. З огляду на серйозність московської пропозиції, а також соборний характер православної еклезіології й церковного управління, питання створення п'ятого православного патріархату не могло бути вирішene Єремією самовільно, без собору Православної Церкви, за участю в ньому трьох інших східних патріархів. Останні, як видно з хроніки Псевдо-Доротея, згоди на створення Московського патріархату не давали, хоч „Посольська книга“ доносить щось зовсім протилежне.

Митрополит Єротей, слова якого зацитовано у хроніці, окреслив непрості практичні проблеми, з якими зіткнувся б грецький патріарх у російських землях. Культурні розбіжності у православному світі (особливо між греками та негреками) споконвіку були перешкодою на шляху до

⁴² Майже всі попередні візити грецьких ієрархів до Москви, відображені в джерелах, тривали значно коротше. Московити, зволікаючи кілька днів чи тижнів, після аудієнції в царя відпускали ієрархів додому. Наприклад, патріарх Йоаким прибув до Чернігова 29 (19) травня 1586 р., а вийшов 21 (11) серпня того ж року. Див. витяг з другої „Посольської книги“, присвяченої грецьким справам, опублікований у: Шпаков А. Я. Государство и церковь... — Т. 2: Приложения.— Ч. 1.— С. 3, 27.

⁴³ Посольская книга...— С. 35.

⁴⁴ Sat has K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— Р. 21.

дієвої солідарності православних християн. Псевдо-Доротей, який відверто критично ставився до грецьких духовних кінця XVI ст., так само не крився зі своєю думкою про московитів, звинувачуючи їх у жорстокості та зловмисності. Греки завжди дивилися на слов'ян із Півночі як на високочок, дарма що ті вже мали за собою багатовіковий досвід організованого церковного життя. Думка ж про верховенство слов'ян у Церкві, безперечно, роздила і навіть лякала такого грецького єпарха, як Єротей, і більш поступливої Єремію напевне теж.

Оскільки перебіг московсько-грецьких переговорів на тему патріархату відображенено у джерелах тільки почасти, важко визначити їх характер. Однак зрозуміло, що церковна московська влада не відігравала в них жодної ролі і формували політичну лінію й вели складні переговори бояри, а не цар. Псевдо-Доротей продовжує оповідь промовистими деталями й нюансами: „Тоді московити придумали хитро й сказали: „Владико мій, якщо ти постановиш зостатися тут, будеш наш“. Але сказав ім ці слова не цар, і ніхто з придворних боярів, тільки ті, що охороняли їх. Єремія, не подумавши, не зваживши, що до чого, і не порадившись ні з ким, сказав: „Зостаюсь“. А мав він ту звичку, що доброї ради ні від кого не приймав, навіть від підданців своїх. І з цієї причини і він, і Церква у часи його зруйновані були⁴⁵. Тоді московити, бачачи, що він не збирається висвячувати [нікого на патріарха] і що хоче залишитися, сказали йому: „Раз ти, владико мій, хочеш лишитися, то й ми того хочемо; та позаяк престол давньої Русі — у Владимири, то потрудись жити там“. А місце те було гірше, ніж Кукуз^{*}. Тоді за порадою деяких християн патріарх сказав: „Не говоріть мені такого [про те, щоб іхати до Владимира]. Не зроблю я цього“⁴⁶.

На думку Псевдо-Доротея, запрошення до Владимира було тактичною хитростю, що мала спонукати Єремію поставити патріархом місцеву людину. Може, й справді це була хитрість, адже московити могли здогадуватись, що Єремія цієї пропозиції не прийме. Патріарх конче мусив уникати всього, що могло компрометувати його високу посаду чи традиції православного християнства. Ранньохристиянський еклезіологічний принцип територіальної прив'язаності єпископів по-різному порушувався не тільки у східних слов'ян (зокрема в Речі Посполитій), а й самими східними патріархами, котрі в XVI—XVII ст. щоразу покидали свої престольні міста, аби осісти в Царгороді. Але попри занепад багатьох православних традицій, ті з них, що стосувалися Царгородського патріархату, завжди користувалися у православних християн особливою шаною, зокрема серед близьких до цього патріархату людей. Пропозиція московитів поселити царгородського патріарха в провінційному російському місті, далеко від столиці, була не тільки відвертою образою, як її бачив Псевдо-Доротей, а й викликом, що ставив під сумнів декотрі з цих ретельно

⁴⁵ Не лише тогочасні московські джерела згадували нерівні кути у справі створення патріархату. Останні два речення перед цією приміткою, записані в хроніці Псевдо-Доротея, були в перекладі на російську XVII ст. Див. цей уривок, опублікований у: Лебедєва И. Н. Поздние греческие хроники и их русский и восточные переводы.—Ленинград, 1968.—С. 93.

^{*} У Кукуз, розміщений на вірменському кордоні, був у 404 р. засланий отець церкви і царгородський єпископ св. Йоан Золотоустий.

⁴⁶ Sathas K. N. Biographikon schediasma...—Parathema (Appendix).—Р. 21—22.

шанованих постулатів: статус Царгорода як найвищого еклезіального центру та важливість злагодженості й тісної співпраці між церковною та політичною владами. Падіння столиці Візантійської імперії у 1453 р. тяжко вдарило по цих політико-еклезіологічних принципах, однак вони так і залишилися у свідомості грецьких православних й були їм ностальгійно дорогі.

Про опозицію греків московські джерела мовчать, але інформація з грецьких джерел доповнює московські й слугує свідченням того, що Московський патріархат був плодом інтриг та вирахованого примусу. Якими б не були деталі переговорів, з джерел випливає, що двір поставив перед Єремією питання про Московський патріархат, а той, не відкинувши його твердо й відразу, дав московитам простір для маневрів. Патріарх мимоволі виявив своє слабке місце та вже до кінця двобою не виходив із захиству. У цьому змаганні терплячість і наполегливість московитів поволі підтримала опір поважного віком архиєрея. Спочатку він відмовився пристати на будь-які пропозиції, але з часом зм'як. Він сам запропонував підтвердити московську автокефалію на зразок болгарського Охридського архиєпископства, яке від самого початку не було по-справжньому самостійним, а згодом, за Османів, опинилося фактично під опікою царгородського патріарха — навіть Святе Миро приймало від нього. Псевдо-Доротей критикував Єремію за те, що він відійшов від своєї первісної настанови й тим самим дав московитам привід вірити, що його ще вдастся перетягнути на свій бік. Боротьба сил і умів тривала довго, бо лише рівно через півроку після прибууття Єремія погодився поставити патріархом владимирським, московським і всієї Русі царського кандидата з-посеред московських владик.

Тиск на патріарха чинився немалий. Хоч умови сектвестру, накладено-го на нього, були, мабуть, не гірші, ніж у випадку з Герберштайном, Поссевіно, Флетчером та іншими дипломатами у Московщині, з „Посольської книги“ зрозуміло, що за Єремією та його почетом пильно стежили. Безперечно, що й Арсеній, який уже був тут раніше, міг дещо підказати патріархові про дипломатичну гостинність московитів. Якщо навіть грецькі посланці й знали, що їх чекає, умови, в яких вони опинилися, були надто гнітючі. На відміну від Арсенія, котрий остаточно залишився у Московщині та написав мемуари, де виставив своїх господарів у гарному світлі, Єротей описував обставини домашнього арешту, в яких вони опинилися, та прямо говорив про охоронців, котрі не спускали очей з грецьких ієархів: „За ним [Єремією] по п'ятах ходили лихі, жорстокі люди і все, що чули, передавали тлумачам, а ті — цареві“⁴⁷. Єремію тримали у заперті: „Туди, де вони [московити] тримали Єремію, нікого з місцевих не пускали, ані йому виходити не дозволяли. Лише ченці [з Єреміїного причту], коли того хотіли, могли, разом з царевими людьми, піти на базар, а ченців московити стерегли, аж поки ті не верталися до помешкання“⁴⁷. Цілком можливо, що Єремія чув і пам'ятав про тридцятилітні поневіряння затриманого московитами Максима Грека. Тривала неволя, стеження, психологічний стрес — результатом усього цього було упокорення духа.

⁴⁷ Оригінал грецькою мовою див.: Sathas K. N. Biographikon schediasma... — Parathema (Appendix). — Р. 21—22.

Висвячення московського митрополита на патріаршество та царська милостиня. 23 (13) січня Годунов із Щелкаловим „за наказом царя“ прийшли до Єремії з конкретною пропозицією — висвятивши Йова на патріаршество. По довгій дискусії Єремія погодився призначити патріархом царевого кандидата з-посеред московських єпархів. Пам'ятаючи, що такий розвиток подій буде відступом від канонічного права, він подбав про те, аби відступ цей був мінімальний, і висунув умову: патріарх має бути обраний, як належить. Велемовним є смиренне благання Єремії, висловлене після того, як він піддався: „А йому [Єремії] хай би благочестивий і христолюбний цар зробив ласку, відпустив до Царгорода“⁴⁸.

27 (17) січня цар Федір офіційно повідомив Йова і Синод, що Єремія готовий обрати патріарха згідно з його, царським, бажанням⁴⁹. Митрополит відреагував тим, що поклався в цій справі „на волю благочестивого царя і великого князя, як на те благочестивий Государ, Цар і Великий Князь Федір Іванович всієї Росії зволить“⁵⁰. 2 лютого (23 січня) зібрався Синод російських єпископів, щоб обрати патріарха з-посеред трьох кандидатів, попередньо визначених двором, — Йова, Олександра Новгородського та Варлаама Ростовського, а також митрополітів для двох новостворюваних митрополій, — Казансько-Астраханської та Ростовської. Єремію, котрий провів у столиці півроку, вперше привели до Успенського собору — взвести у сан патріарха московського митрополита, якого він, мабуть, досі не бачив⁵¹. Московити, очевидно, побоювались небажаного результату їх зустрічі, через те вони ретельно застереглися на випадок, якщо патріарх не захотів би погодитись із кандидатурою Йова⁵². Утім, царгородський архиєрей робив усе за сценарієм, і Йова, що від самого початку був ставленником Годунова, вроцісто обрали патріархом.

⁴⁸ Посольская книга... — С. 39. Московити, як твердить Арсеній, просили Єремію залишитися. Він відмовлявся, покликаючись на обов'язки в Царгороді, і сказав, щоб патріархом поставили когось іншого. Царя відповідь Єремії засмутила, і він далі намагався його переконати — стараннями „прекрасного, великовченого, чесного, благочестивого і велеславного“ Щелкарова. Патріарх прагнув якнайшвидше повернутися додому. Потім він висловив бажання „вволити волю царя всієї Русі і всього Синоду та створити патріарха великомосковського і всієї Русі, по волі матері моєї [Церкви] і думці всіх (πολλον παυτον αδελπην μου) братів моїх [єпископів], та згідно з законом і правом [Церкви]“. Нема ані натяку на тертя, про які згадує Псевдо-Доротей і сам Арсеній у спогадах, віднайдених А. Дмитревським. Див.: Sathas K. N. Biographikon schediasma... — Parathema (Appendix). — Р. 42—44; Дмитревский А. А. Архиепископ элассонский Арсений... — С. 83. Про велике бажання Єремії повернутися у Царгород мовиться у віршованих спогадах Арсенія, що мають назву „Труди і подорожі“, вміщених у: Sathas K. N. Biographikon schediasma... — Parathema (Appendix). — Р. 44.

⁴⁹ Шпаков А. Я. Государство и церковь... — Т. 2. — С. 325.

⁵⁰ „Положили на волю бл[а]гочестиваго г[осу]д[а]р[а] ц[а]р[а] и великого кн[я]з[а], какъ о томъ бл[а]гочестивый Г[осу]даръ Ц[а]ръ и Великій Кн[я]зь Федоръ Ивановичъ Всея Росии пршизыволитъ“ (цит. за „Книгоу дяка Ларіона Єрмолаєва“ у: Шпаков А. Я. Государство и церковь... — Т. 2: Приложения. — Ч. 2. — С. 149).

⁵¹ На цей парадокс вказував: Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви. — Париж, 1959. — Т. 2. — С. 28. Див. опис процесури у „Книгу дяка Ларіона Єрмолаєва“: Шпаков А. Я. Государство и церковь... — Ч. 2: Приложения. — Т. 2. — С. 164—174 та у Збірнику № 852 колишньої Казанської духовної академії (Там само. — С. 6—12).

⁵² Див. „Книгу дяка Ларіона Єрмолаєва“ у: Шпаков А. Я. Государство и церковь... — Т. 2: Приложения. — Ч. 2. — С. 170.

Єремію, мабуть, не дивувало, чому саме світська влада висуває Йова на патріарха, як не здивував і наступний перерозподіл єпархій, — усе це відбувалося згідно з візантійськими традиціями⁵³. А що при урядженні цілої тої справи дух і букву канонічного права було взято на глум, а еклезіальний етикет перетворено у фарс, — що ж, повне злигоднів життя під турками притупило чутливість патріарха. З того, як проводилися вибори, цілком ясно, що царгородський патріарх не мав жодного впливу на хід подій.

Крім того, московити відкинули грецький обряд обрання патріарха та спеціально розробили для цієї нагоди свою церемонію, увівши новацію в Тайну Священства. Згідно з апостольською християнською традицією, існують три священичі чини — дияконат, священство та єпископство, кожен з яких вимагає нового висвячення або „рукоположення“. У візантійській традиції цей обряд починається молитвою „Божественна благодать“. Архієпископи, митрополити, католікоси, патріархи і папи — всі вони належать до єпископського чину завдяки висвяченню на єпископа, однак у кожен з цих санів кожен з них відповідно вводиться. Для Йова ж московити підготували спеціальну Літургію патріаршого висвячення, разом з молитвою „Божественна благодать“, вважаючи обряд возведення у сан, як він описаній у грецьких богослужбових книгах, недостатнім.

Сама церемонія відбулася 5 лютого (26 січня)⁵⁴, і тут, як і при царському дворі, господарі продемонстрували перед гостем усю свою велич. Все було зроблено для того, щоб церемонія виглядала якомога уроочистішою, а патріарх переконався, що його згода була справді правильним рішенням⁵⁵. Однаке й після цього Єремію не відпустили „на волю“. Причиною його подальшої затримки можна було б вважати наближення весняної відлиги, під час якої російськими дорогами годі було проїхати. Але ж у січні Єремія однозначно заявив про своє бажання повернутися додому. А оскільки існує предостатньо даних про те, що прибулі з грецького Сходу — в тому числі і грецькі ієрархи — у січні та лютому таки покидали Москву, то зрозуміло, що затримався він тут не через погоду.

Царські урядники усвідомлювали, що підвищення їхньої митрополії в ранг патріархату відбулося неправним способом, без Синоду. Треба було подбати, щоб дії царгородського патріарха були ратифіковані трьома іншими православними патріархами⁵⁶. Щоб добути офіційно задокументоване підтвердження, вдалися до нових умовлянь: „І принесли вони великий документ на широченному пергаменті, болгарськими літерами писаний. І патріарх підписав його. А митрополит монемвасійський спітав: „Що тут написано? [Скажете], тоді підпишу“. І перший [тобто, начальник], Андрей Чалканос [Шелкалов] на ймення, відповів: „Написано, як ви патріар-

⁵³ Див.: Runciman. S. Byzantine Theocracy.— Cambridge, 1977.— Р. 57—84.

⁵⁴ Описана вона у „Книзі дяка Ларіона Єрмолаєва“ та Збірнику № 852 колишньої Казанської духовної академії (Шпаков А. Я. Государство и церковь...— Т. 2: Приложения.— Ч. 2.— С. 174—190; 12—26; нині зберігається у Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Санкт-Петербург); а також у „Трудах і подорожах“ Арсенья у: Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix).— Р. 48—51.

⁵⁵ Дмитриевский А. А. Архиепископ злассонский Арсений...— С. 83—85.

⁵⁶ Серед східних патріархів найбільш відкриту опозицію самочинним діям Єремії у Москвщині організувавalexандрійський патріарх Мелетій Пігас; див.: Малышевский И. И. Александрийский патріарх Мелетій Пігас.— Т. 1.— С. 337—341; Т. 2.— С. 3—4.

ха поставили і як приїхали сюди". А митрополит монемвасійський сказав: „Це має по-грецькому бути написане, а не по-російському". Але його не слухали. Патріарші ієромонахи теж підписалися, і архиєпископ елассонський. Тільки митрополит монемвасійський був повністю проти того, щоб Церкву ділити і ще одного главу й схизму велику творити. Страхано його, що в ріку його кинуть, поки патріарх не заприсягнув, що митрополит монемвасійський і не говорив нічого"⁵⁷.

29 (19) травня цар написав П. Катиреву-Ростовському та іншим смоленським дворянам про те, що відпустив Єремію з його делегацією. Супроводили їх Григорій Нащокін, Семейка Пушечніков та тридцять „дітей боярських". Подорожнім мали видати шестиденні пайки, а потім, на кордоні, передбачені двором щедрі харчі на дорогу⁵⁸. При від'їзді з Москви Єремія, Єротей, Арсеній та їх супутники одержали від царя гроші й дарунки. Хоч реальну вартість московських дарів установити важко, зрозуміло, проте, що були вони дуже гойні⁵⁹. У Смоленську делегацію доніав посильний царя Роман Тушин і передав ще одну тисячу рублів на будівництво патріаршої церкви. Тушину було наказано будь-що доставити цю суму патріархові, навіть по той бік кордону. З того, що виділивши її двір виришив уже по від'їзді Єремії з Москви, видно, що московські органи робили все можливе, аби на прощання задобрити його. Привіз Тушин і три грамоти: дві від царя — для султана Мурада та для Єремії, й одну від Бориса для патріарха. Цар закликав Мурада опікуватися патріархом, а Єремію прохав молитися за нього. Борис же просив, щоб патріарх написав таємне донесення про справи в Литві й Царгороді, не згадуючи ні його, Борисового, ні власного імені⁶⁰. 14 (4) червня Єремія ще був у Смоленську, але вже через кілька днів з Орші відправив Федору й Борису велемовні листи віячності, де сповіщав про отримання милостині та провізії від смоленських воєвод, і спішив повідомити, що Максиміліан уже не змагається за польський трон⁶¹.

⁵⁷ Див. додаток 2; оригінал грецькою у: *Sathas K. N. Biographikon schediasma...— Parathema (Appendix)*.— Р. 22.

⁵⁸ Посольская книга...— С. 40—44.

⁵⁹ Дарунки від московитів — у грошах і натурою — посольство Єремії одержувало при різних нагодах, через те складно оцінити їх у сукупності. Для орієнтації достатньо буде перечислити грошові датки разом з натуральними, як іх подають самі джерела. Після прийому в царя Єремія одержав 390, Єротей — 100 рублів (Посольская книга...— С. 30). У Святотроїцькому монастирі Єремія дістав 170, а решта його почту — 67 рублів (Там само.— С. 41—42). При від'їзді Єремія дістав 665, а ще 300 рублів розділили між собою Єротей (95), Арсеній (62) та решта делегатів (143). Навіть слугам перепало від одного до п'яти рублів (Там само.— С. 48—49). Ще 1000 рублів подарували Єремії у Смоленську, коли він від'їджав до Речі Посполитої (Там само.— С. 49—51), що становить загальну суму в 2692 рублі. Крім того, греки повезли зі собою подарунки натурою, серед них ікони, срібний посуд для вівтаря, тонкі текінини й хутра, вартість яких не вказується. Таким чином, патріарх Єремія від'їхав з дарами, рівновартними річному доходові конюшого — найблизьковішої й найприбутковішої посади при дворі, а більшість світських слуг грецьких ієрархів отримали дарунки, що дорівнювали річному заробіткові придворних ремісників.

⁶⁰ Посольская книга...— С. 49—55. „А проведав, о том бы еси о всем подлинно отпсал тайно с кем возможно. А послал бы еси писмо, написав о вестех тайно, закрыто, своего святительского имени и моего ни в чем не объявил“ (Там само.— С. 55).

⁶¹ Листи подаються у статейному списку в: Там само.— С. 56—59. Б. Годунову Єремія писав, що одержав дарунки з Москви 14 (4) червня і мусив перенести від'їзд на наступний день (Там само.— С. 56—57).

Таким чином, уесь час перебування патріарха в Московщині був суво-ро регламентований. Від самого кордону кожен аспект його життя: подоро-жування, харчування, проживання, зустрічі з царем Борисом Годуновим та Йовом, навіть, отримання пожертв і дарунків, — усе було розписане, усе трималося під контролем. Як видно із внутрішніх службових розпоряджень, московити, улещуючи Єремію та його почет, свідомо працювали на ефект. Кожен крок з їхнього боку був показний. Сам принцип гостинності — при-хovати факт підготовки прийняття, створивши атмосферу невимушеності — послідовно трактувався ними від супротивного. Патріархові весь час під-кresлювали, що він повністю залежить від господарів, вип'ячували щонай-меншу зроблену йому люб'язність. Якщо тут доречно говорити про гостинність, то цей гість воистину був залежний від ласки господарів: він навіть не мав права покинути їх за власним бажанням.

Де б Єремія не був, усюди він натрапляв на символи царської влади, які мали нагадувати йому, хто вершить його долю. Сила, що стояла за цими символами, була прихована, але також притгнічувала й упокорюва-ла. Найяскравіше свідчать про це події, що відбувалися при дворі, але й усе інше — від розподілу харчів до секвестру та допитів — було суціль-ним ритуалом, який мав наганяти благоговійний страх. Раз по раз, щоб загострити відчуття драматизму, створювалися ситуації невизначеності: чи запросять Єремію за царський стіл? А коли йому дозволять поверну-тися до Царгорода? Виділити цар провізію, чи не виділити? Що стосу-ється самого „висвячення“ московського патріарха, то цей помпезний церемоніал був безсороюно зманіпульованим дійством. Штамповані мова записів, що твердять про радісне святкування цієї події, доказує якраз протилежне. За будь-якими мірками життя греків у Москві, як воно опи-сане в джерелах, було для них психологічним стресом, що планомірно нагнітався, схиляючи їх у страху та повазі перед *mysterium tremendum* — „великою загадкою“ Московщини.

Створення Московського патріархату шляхом переговорів та торгів, з певними нововведеннями та відхиленнями від канонічного права, наштов-хнулось на спротив Єремії й відкритий опір членів його почту. Царгородсь-кого архиєрея притримали у Москві набагато довше, ніж він того хотів — усупереч його волі. Члени його почту, та й сам Єремія, були проти ство-рення нового патріархату. Взагалі ця процедура — з погляду православного церковного права — була нежанонічною. Патріархат створювався без скли-кання всеправославного собору. Вибори кандидатів були фіктивні, суто формальні, порушені принципом таємственої унікальності єпископських свячень. Даних, які б переконливо свідчили про попередню домовленість між східними патріархами щодо створення патріархату в Московщині, немає — узагалі немає свідчень про цілеспрямовану політику греків сто-совно московського православ'я.

Єремія не був наївним новаком у незгідливому світі державно-церков-ної політики. Не був він і безоглядним церковним діячем. У житті під турецьким правлінням він як патріарх зазнав чимало принижень — пере-жив і постійні інтриги, і зміщення з престолу, і матеріальні нестатки, але гідність зберіг, що видно з рішучості, яку виявляв у своїх контактах із Заходом. З папою Григорієм XIII він тримався незалежно, а з листу-вання із аугсбурзькими протестантами видно, що його не так просто було збити з пантелику. Псевдо-Доротей, правда, скаржився, що патріарх не

дослухався до засторог і необачно піддавався маніпуляціям. Чому і як до цього дійшло, уявити легко. Становище православних у Царгороді й Османській імперії загалом було безпросвітне. Скрутне життя інших православних церков, яке Єремія бачив дорогою до Московщини, теж не втішило йому серця. Його неодноразово допитували, сексвестрували. Тримали його проти волі в чужому для нього краї, посадили у золочену клітку на одинадцять місяців і показували, що доля його повністю в їхніх руках.

У суворих умовах довгої російської зими цей шістдесятилітній ієрарх, уродженець теплого чорноморського узбережжя, перешов, можна сказати, монаше випробування умертвлення плоті. Недовір'я, постійний нагляд, приховані, а то й явні погрози вплинули на твердість його духу та думки. Єремія не міг відмовити цареві, не ризикуючи втратити всяку підтримку з його боку. Царгородський патріарх не мав жодної влади — тільки вишу гідності й почесний авторитет свого престолу. Брешті-решт, щоб вислизнути — прямо й переносно — з халепи, в яку потрапив, він був змушений відкупитися у Москви єдиною валютою, що мав у своєму розпорядженні. При цьому Єремія не тільки зневірював власне достойнство, а й порушував догми православної еклезіології та освячену віками церковну традицію. Возведення московського митрополита в патріархи було актом не патріаршої волі, а патріаршого безволля. Щоб Єремія, бува, не помилився щодо характеру еклезіальної поступки, на яку ішов, Єротей прямо й недвозначно з'ясував йому це. Коли він здався, надворі були найкоротші, найхолодніші дні — перші дні січня, а в думках — рідний дім. З жалем у серці погодився на те, чого вимагав від нього двір.

З усього видно, що надання Московській митрополії статусу патріархату було для Єремії актом відчаю. Їхав він у землі щедродайних царів, сподіваючись зібрати пожертви, і це йому справді вдалося. Однак принесла ця поїздка ще й багато такого, чого він не сподівався. Греки покидали Московщину на возах, що вгиналися під вагою скринь та сотень бочівок з медом, живою рибою й іншим харчем⁶². Однак загалом усе побачене тут — а зокрема, уроочисте вітання нового патріарха, — було, з погляду Царгородської Церкви, дивним і незрозумілім. Московити — багаті люди й готові допомогти, але не виглядало, що справа у них і в греків — одна. На кожному кроці московити більш чи менш явно демонстрували прибульцям своє прохолодно-зверхнє ставлення. Хоч документи рясніють красномовством на тему православної солідарності, ніяких близичих стосунків з московськими духовними так і не було нав'язано. Фактично весь цей довгий час греки й не мали якихось триваліших контактів з церковними колами Московщини, — майже все спілкування проходило між вселенським главою Православної Церкви та правителями Московської держави. Хоч Єремія приїхав до Москви як ієрарх, який шукає для своєї Церкви підтримки, прийняли його тут як дипломата, що прибув з політичною місією. І приймала його не Московська Церква, а московський двір. Митрополит Йов не зустрів патріарха, не привітав, не побачився з ним ані, коли той приїхав, ані протягом наступного півроку. Найвищого ієрарха православного світу не запросили до Благовіщенського собору, як, мабуть, не впустили й до інших церков, поки він не піддався царським домаганням. Виглядає на те, що Єремії тільки раз довелось сослужити й причаститися з православними московитами — під час

⁶² Посольская книга... — С. 47—49.

патріаршого висвячення Йова. Московити не задумуючись підважили традицію грецького Сходу, відкинувши грецький ритуал возведення в патріархи та скомпонувавши натомість власний, з безпрецедентним обрядом патріаршого висвячення. Від початку й до кінця свого перебування в Московщині Єремія був символічною фігурою, роль і обов'язки якої були визначені виключно московською владою навіть у літургійній сфері. Хай не відразу, та все ж через усі ті довгі тижні й місяці зневаг та образ, через усі ті канонічні новації та переступи гідність царгородського патріарха була уражена.

Мабуть, паліативний ефект, який мала справити одержана при від'їзді матеріальна винагорода, подіяв на нього лише частково — хто-хто, а цей ієрарх, довгі роки гартований життям під Османами, добре знов, якою беззахисною й нетривкою є влада Церкви над власними багатствами. Покидав Єремія Московщину аж ніяк не з пустими руками. Тож важко собі уявити, щоб матеріальна заохота могла вигоїти ту невидиму, однак глибоку рану, якої завдав людській і патріаршій гідності Єремії пережитий ним тяжкий рік секвестру та маніпуляції. Фінансовий здобуток, канонічний компроміс та ідеологічна жертва — ось той багаж, з яким Єремія прибув у руські землі та спричинив чимале заворушення у Православній Церкві Речі Посполитої.

Статус царгородського патріарха в Київській митрополії. Патріарх Єремія, нагадаймо виїхав за межі Московщини в середині червня 1589 р. і за два-три дні прибув до Орші — першого містечка на литовському боці кордону⁶³ — та відправив Годунову листи зі звітом про стан справ у Речі Посполитії⁶⁴. Браховуючи, що на розпитування та написання листів потрібен був час, можна припустити, що патріарх пробув в Орші кілька днів.

З Орші патріарх Єремія попрямував до Вільна. Дорога туди (понад 300 км) зайняла, мабуть, добрих два тижні⁶⁵. Якщо так, то патріарх прибув до столиці Великого князівства у перший тиждень липня — у кожному разі, до сьомого числа. У цей день Жигімонт, котрий уперше після своїх виборів на спільній польсько-литовський трон приїхав з візитом до Вільна, видав грамоту, де визнав верховенство Єремії над руською ієрархією та клиром. Було узаконене право Єремії перевірити стан справ у Київській митрополії, проголошувати церковні законодавчі акти й здійснювати судочинство над усім православним духовенством — від найвищого чину до найнижчого, — що „споконвіку“ підлягало юрисдикції царгородських патріархів. Король заборонив цивільним чи церковним властям яким-будь чином обмежувати владу Єремії над Київською Церквою⁶⁶. Задля широкого розповсюдження указ Жигімента — у дещо доповненному

⁶³ Посольская книга...— С. 57.

⁶⁴ Зворотна подорож Єремії через Річ Посполиту детально описана в: Малышевский И. И. Заметка по поводу мнения...— С. 660—674.

⁶⁵ Покликаючись на Єреміїного листа до братства у Могильові (Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа.— Вильно, 1867.— Т. 2.— С. 58), I. Малишевский висловлює гадку, що Єремія, можливо, звернув із прямого маршруту і, зробивши 80-кілометровий гак, навідався до цього білоруського міста, див.: Малышевский И. И. Заметка по поводу мнения...— С. 662 (прим. 1).

⁶⁶ „Маеть его милость, водлугъ владзы и закону своего Греческого, вси справы церковные, духовенству, его милости съ давныхъ часовъ в панствахъ нашихъ належачье,

варіанті, датованому 15 липня, — було надруковано⁶⁷, занесено в книги Віленського магістрату, переписувано в руських церквах, порозвішувано на міських брамах⁶⁸.

Жигимонт щойно став правителем чужої землі. Небіж польського короля Жигімента II Августа і син шведського короля Йоана III, він народився у шведській в'язниці, де перебували його батьки, і виховувався у Швеції. Не дивно, що після жорсткої передвиборчої боротьби з Габсбургами за польський трон цей двадцятидвохрічний монарх праґнув зміцнити свою владу, шукаючи спільноти мови з релігійними спільнотами у підлеглій йому новій державі. 21 липня 1589 р. Жигимонт санкціонував братство при Святотроїцькому монастирі у Вільні, затвердивши його статут (він був опублікований), скваливши його програму, за якою навчання грамоти мало вестися руською, грецькою, латинською та польською, і дозволивши книгодрукування грецькою, церковнослов'янською, руською та польською мовами. Будинок братства і його мешканці звільнялися від муніципальних податків і сплати комірного. Жигимонт заявив, що братство не підлягає контролеві властей світських чи духовних (ні православних, ні католицьких), а право розглядати претензії до нього залишав за собою⁶⁹. Королеві показали документ, де говорилося, що положення братських статутів одержали „благословення іхнього [русинів] найвищого пастыря, архиєпископа Царгорода і вселенського патріарха Єремії“. Те, що король визнав Віленське братство і гарантував йому широкі права та свободи, безперечно пов'язане з фактом перебування патріарха. Королівська грамота дозволяла братству користуватися власною печаттю, „дарованою їм патріархом“. Цікаво, що грамота тричі покликалася на патріархат, а про руську ієрархію практично не було ані слова.

Згодом Жигимонт (мати якого, ревна католичка, так вплинула на батька-протестанта, що той потай прийняв католицтво у 1578 р.) твердо протиставиться будь-якому впливові патріарха на Руську Церкву. Проте виданий ним улітку 1589 р. документ, що санкціонував діяльність Єремії, прикметний своєю розлогістю і категоричністю, був не просто виявом тимчасової прихильності монарха до Православної Церкви та її найвищого достойника. Дивлячись із перспективи загального суспільного і культурного розвитку русинів у 1580-х рр., у вроčистому підтвердженні королем юрисдикції царгородського патріарха в Київській митрополії відобразився процес відновлення взаємин між Руською Церквою та патріархатом.

отправовати, всіхъ духовныхъ закону греческого, отъ наистаршаго ажъ до наинижшаго стану, владзы и послушенствъ своеимъ мѣти, судити, радити, справовати и водлугъ выс-
тупку каждого, водлугъ духовенства своего и правилъ светыхъ отецъ, карати, чого его
милиости жаден врядъ и зверхность духовная и свѣтская въ томъ панствѣ нашемъ, вели-
комъ княжествѣ Литовскому и краинахъ Русскихъ, тому панству нашему прыслухающихъ,
боронити и никоторое переказы чинити не маеть” (АЗР.— Санкт-Петербург, 1846.— Т. 1.—
С. 226—227 (№ 191). Свое бачення діяльности Єремії у Вільні дає Казімеж Ходиніцький:
Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370—
1632.— Warszawa, 1934.— S. 124—126.

⁶⁷ АЗР.— Санкт-Петербург, 1851.— Т. 4.— С. 20 (№ 16).

⁶⁸ Див. акт про реєстрацію указу у віленських гродських книгах 18 липня 1589 р. (АЗР.— С. 21.)

⁶⁹ АЗР.— С. 22—25 (№ 18).

Після Флорентійського собору, коли у 1458 р. папа безпосередньо призначив Григорія київським митрополитом, підлеглість митрополії царгородським патріархам стала досить непевною. У перші дві третини XVI ст. співпричетна єдність між Київською митрополією та Римською Церквою затратилася, а зв'язок із Царгородським патріархатом, хоч вутлив, таки зберігся. Руські джерела того періоду подають лише кілька згадок про канонічну залежність Київської Церкви від Царгорода⁷⁰. Останній, як видається, практично не мав впливу на інституції руського православ'я та його еклезіальний етос, на дисципліну руської ієрархії й клиру, не кажучи вже про щоденне релігійне життя мирян. Той самий вселенський патріархат, інші східні патріархати, грецькі православні єпархії й монастири в Османській імперії — усі вони посылали своїх посланців до Московщини, і ті десятками йшли через землі Київської митрополії, а однак присутність їх там не залишила тривкого сліду.

Обмежені контакти з Царгородом не були результатом відчуження, конфліктів чи змагання русинів до незалежності. Не були вони й наслідком цілеспрямованої політики світських властей Корони Польської та Великого князівства Литовського, котрі прагнули вирвати Руську Церкву з-під впливу патріархату. Основна причина полягала в тому, що східнохристиянська еклезіологія не передбачала такого централізованого церковного адміністрування, яке в середньовіччі та у ранньомoderну добу поступово закріпилося на Заході. Хоч після падіння Візантійської імперії Вселенський патріархат перебрав на себе відання церковними справами усіх східних християн на опанованих османами землях (арабські християнські полемісти навіть прирівнювали його до папського престолу), однак царгородські патріархи зазвичай уникали прямого втручання у внутрішнє церковне життя православних східних слов'ян. Щоправда, до виникнення Московського патріархату Царгород ніколи не забував про свою юрисдикцію над московськими митрополитами, а що стосується київських, то канонічна підлеглість їх царгородським патріархам упродовж майже всього XVI ст. узагалі не піддавалася сумніву.

Загалом зв'язки між Київською митрополією й Царгородським патріархатом із занепадом Візантійської імперії та зміненням турократії слабшали. Османське панування та пов'язана з ним деморалізація грецької православної спільноти обезкровили патріархат, почалося внутрішнє загнивання його як інституції та різко впала ефективність його впливу на віддалені єпархії. Крім того, за обставин, що склалися упродовж більшої частини XVI ст., якоюсь особливої спонуки до зближення обох Церков не було. Ні структурно слабка Київська Церква, ані руські княжата, магнати й шляхта Речі Посполитої, що в своїй політичній та економічній діяльності, а також у суспільному житті дедалі більше оглядалися на Захід, не поспішали допомагати атрофованим під турецьким правлінням православним інституціям. Поки головні засади руських релігійних установ та духовної традиції залишалися неторканими і поки у Великому князівстві Литовському та в Короні Польській ще *de facto* переважно терпіли „грецьку віру“, доти Київській митрополії від Царгорода потрібно було одне — бодай формальне підтвердження призначень на митрополичий престіл.

⁷⁰ Chodynicki K. Kościół prawosławny... — S. 124.

Сам Царгородський патріархат, що все своє життя під турками борсався у злигоднях, які обслії його і зсередини, і ззовні, не мав змоги здійснювати свої канонічно-правові чи пастирські обов'язки щодо Київської Церкви. Та й руське православ'я не надто дбало про участь царгородських патріархів у своїх справах. До нас не дійшли згадки про патріарше підтвердження кількох київських митрополітів XVI ст., а це дозволяє думати, що, навіть коли тогочасні руські владики просили й одержували санкцію патріарха, вона для їх ідентичності не була визначальною. Практично, впродовж майже цілого XVI ст. Царгородський патріархат з огляду на еклезіального, культурного чи ідеологічного мало що значив для руської ієрархії, клиру й мирян. Спільність віри зберігалася, але спілкування між Києвом і Царгородом заникало, бо ні одна сторона, ні друга не бачили потреби його розвивати.

Спілкування заникало, та надто вже глибоке коріння мала візантійсько-грецька спадщина в релігійному житті русинів, щоб не залишити по собі й сліду. Релігійні заворушення XVI ст., що почалися в Західній Європі й поширились на весь християнський світ, не тільки зачепили обидві Церкви, а й підштовхнули їх назустріч одна одній. Завдяки подорожам до Московщини греки духовні потрапили в орбіту руського церковного життя, а такі питання, як григоріанска реформа календаря та релігійна діяльність міських мирян, безпосередньо втягнули східних патріархів у справи Київської митрополії.

У певних політичних та церковних колах Польсько-Литовської держави вже знали патріарха Єремію як високошановану особу, чули про його неодноразові зміщення з патріаршого престолу, поважали за те, що відкинув богословські концепції лютеранства, а до папи ставився досить мирно. Упродовж 1580-х рр. репутація патріарха Єремії у Речі Посполитій, і зокрема в Київській митрополії, росла, сягнувши під кінець десятиліття свого апогею. Його риси характеру, ставлення до актуальних проблем, які перебували в центрі міжконфесійної полеміки, сама його подорож через країну сприяли тому, що у католицької еліти в Польщі та Литві прокинулось зацікавлення Царгородським патріархатом як інституцією. Отож грамота короля Жигімонта, підтверджуючи повноваження Єремії в Київській митрополії, насправді підтверджувала відновлення авторитету самого Царгородського патріархату.

У Речі Посполитій Єремію приймали зовсім не так, як у Московщині, де вже від першої хвилини, коли він перетнув кордон, московські власті якщо не визначали самі, то тримали під пильним контролем і графік його подорожжі, і людей, з якими спілкувався, і його святительські дії. І хоч московити формально визнали почесну найвищу гідність вселенського патріарха, однак це, на їх думку, не означало, що він мав право рядити в справах усієї Православної, а тим більше Московської Церкви. Після всього цього голосна заява короля Жигімонта про цілковиту повноважність патріарха у вирішенні руських релігійних питань не могла не додати йому відваги.

Реформи Єремії у Київській митрополії. Під час свого другого побуту в Київській митрополії патріарх повністю скористався з наданих йому прав, щоб провести ряд реформ, тим самим відновлюючи верховенство Царгородського патріархату над Руською Цервою. Реформи ці полягали насамперед у наведенні канонічного порядку. Одним з характерних пору-

шень у Київській Церкві, яке найбільше турбувало грецьких патріархів — і Йоакима у 1586 р., і Єремію під час його перебування в Україні й Білорусі — була доволі розповсюджена практика висвячування у священики і навіть у єпископи чоловіків, які були одруженні двічі або й більше. Київські ієрархи, мабуть, також поблажливо ставилися й до того, що овдовілі або й жонаті священики заводили собі коханок, і не усували подібних порушників від служіння у церкві. Єремія зізнав про те, що Йоаким засудив не тільки священиків-двоєженців, а й тих, хто свідомо потурав цьому⁷¹. Не виключено, що сам він, коли вперше проїжджав через українсько-білоруські землі, нагадав місцевому духовенству про необхідність дотримуватись у цьому відношенні канонів Східної Церкви. 21 липня 1589 р. Єремія позбавив духовного сану всіх удруге і втретє жонатих священиків, а одного такого, Івана Микольського з Пінська, відлучив від Церкви за те, що той, незважаючи на патріаршу заборону, продовжував відправляти Богослужіння. Пінського єпископа Леонтія (1585—1595, Пельчицького, у деяких джерелах — Пельчинського; холмський єпископ, 1577—1585) Єремія зганив за те, що той намагався приховати оргіхи Івана⁷².

Патріарх уявся навести в церковному домі генеральні порядки. За якийсь час після приїзду у Вільно він змістив митрополита Онисифора (Дівочку, 1579—1589), котрий теж був одружений двічі — правдоподібно, ще до постригу⁷³. Про те, як його призначили на митрополичу катедру, конкретних даних не збереглося. Деякі серйозні претензії до Онисифора, висловлені в полеміці щодо Берестейської унії та в сучасній історіографії, є явно перебільшеними. Ще М. Грушевський розвінчив міф, популярний серед дореволюційних православних учених (Макарій [Булгаков], Іван Малишевський, Орест Левицький, Петро Гільтебрандт), будівім Онисифор був аморальним, безвідповідальним ієрархом, втіленням усіх вад Руської Церкви⁷⁴. Він переконливо довів, що імення „Дівочка“ було не прізвиськом митрополита, яке нібіто вказувало на його посилений інтерес до жіноцтва, а звичайним прізвищем, записаним у королівських указах. Питання подружнього стану Онисифора не було скандальною справою (як твердить Макарій), оскільки висвячення двічі одружених було звичайною річчю у Київській митрополії і могло викликати обурення лише

⁷¹ Єремія покликається на заборону Йоакима у власному документі з цього питання, який він видав у Кам'янці-Подільському в листопаді 1589 р., див.: *Monumenta Confraternitatis...* — Vol. 2. — P. 208—209 (№ 137).

⁷² Текст указу Єремії нечіткий. Про священика Івана говориться окремо, бо він проігнорував попередню патріаршу заборону. Незрозуміло, чи Єремія говорив про загальні патріарші вимоги, чи про конкретну догану, винесену Іванові, можливо, у час першої подорожі патріарха через руські землі; див.: АЗР. — Т. 4. — С. 21—22 (№ 17).

⁷³ У літературі називають точну дату зміщення Дівочки — 21 липня, тобто саме той день, коли Єремія видав указ про усунення від священства двічі одружених душпастирів (див., напр.: Макарій [Булгаков]. *Історія Руської Церкви*. — Санкт-Петербург, 1879.— Т. 9.— С. 460, 482; те ж у вид.: Halecki O. From Florence to Brest (1439—1596). — Rome, 1958.— Р. 232; про те ж саме, покликаючись на документ іншого змісту, говорить Р. Морозюк: Morozuk R. P. The Role of Patriarch Jeremiah II Tranos in the Reformation of the Kievan Metropolia // The Patristic and Byzantine Review. — 1986.— Vol. 5.— № 2.— Р. 122. Про зміщення з посад двоєженців, за винятком Микольського з Пінська, в указі повідомляється принагідно, а про митрополита не згадується узагалі.

⁷⁴ Див.: Грушевський М. До біографії митрополита Онисифора Дівочки // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1906.— Т. LXXIV.— С. 5—9.

тих, хто розумівся на тонкощах східохристиянського церковного права. Як вказує М. Грушевський, немає жодних відомостей про те, що Онисифор прийняв постриг не за правилами, ставши ігуменом Лавришівського монастиря у Новгородоцькому воєводстві (на місці теперішнього села Лавришави), чи про те, що він перелюбствував, уже будучи митрополитом. Безпідставними є й припущення Макарія, що Дівочка до обрання митрополитом був світською особою, а також І. Малишевського, що він потай симпатизував „жидовствуочим“. Поясненням такого драстичного кроку, який зробив Єремія, змішуючи київського митрополита, стали пізніші обставини, коли руські ієрархи почали ставити під сумнів свою підлеглість патріархату, готовуючись до унії з Римом. Різко негативна — і неправдива — характеристика Онисифора зумовлена полемічними мотивами. Так, напередодні унії в меморандумі до сейму Речі Посполитої Львівське братство неправдиво звинувачувало митрополита в тому, що він нестійкий у вірі і що висвятив кілька тисяч двоє- і троєженців⁷⁵.

Раніше дехто з шляхти критикував Онисифора за те, що той не дав належної відсічі спробам католицьких цивільних і церковних властей насильно впровадити серед руських віруючих григоріанський календар. І все ж окрім факту, що він був двічі одружений, жодні джерела не вказують на якісні випадки неморальної поведінки чи виняткового занедбання церковних обов'язків. Радше Онисифор, з усього видно, нічим не відрізнявся від своїх малодіяльних попередників на митрополичому престолі, нездатних боротися ані з внутрішньою кризою, ані з зовнішніми обставинами, загрозливими для Руської Церкви.

27 липня 1589 р. Жигимонт видав указ, за яким на місце митрополита Онисифора було поставлено архимандрита Вознесенського монастиря у Мінську Михайла (Рагозу). У королівському указі йшлося, що кандидатуру Михайла — уродженця Мінська, особу знатного походження — висунули „panni-rada“ та „riercarstwo“, „grecc'kogo zakonu i церковного підданства“, що Жигимонт надає йому київський престол, що висвятив його у епископи патріарх Єремія. Про те, яку роль відіграли у виборах руські ієрархи, немає ні слова. Мабуть, що й роль Єремії була тут не вельми важливою⁷⁶. Того ж дня король підписав циркуляр, який призна-

⁷⁵ „W których stanach duchownych zamnożył się nierząd za złem pasterstwem mitropolity kyowskiego y halickiego Onisifora Dziewoczky w wierze podeyrzanego, który to dopuścił być episkopom dwużeńcom a uput episkopom u z żonami swemi być dopuścił mającym na sobie stan misny y popów dwużeńcom y trzyżeńcom w rozmaitech występkoach podeyrzanych kil[k]a tysięcy zamnożył“ (Monumenta Confraternitatis... — Vol. 2. — P. 784 (№ 450); цит. за вид.: Грушевський М. До біографії... — С. 8 (прим. 1).

⁷⁶ В анонімному православному полемічному трактаті „Пересторога“ (що був відгуком на опублікований митрополитом Іпатієм Потієм у 1605 р. лист митрополита Мисайлі до папи від 1476 р.) про вибори наступника Дівочки говориться так: „[Єремія] на его мѣстце Михайла Рагозу за залѣченiem христіанства поставил; и, Духом Святымъ, подобно, провидячи при посвященью, ижъ онъ [Рагоза] мѣль отступникомъ зостати, гдѣ его производилъ, при бытности велио засиныхъ людей, у Вильни, рекъ тые слова: 'аще достоинъ есть по вашему глаголу буди достоинъ; аще ли же нѣсть достоинъ, а вы его за достойнаго удасте, азъ чистъ есмъ: вы узрите.' Якоjkъ потомъ и узрѣли есмо его у отступленью“ (АЗР. — Т. 4. — С. 206 (№ 149). Раз Єремія дістав повне підтвердження своїх повноважень від короля та ужив іх, не вагаючись, щоб змістити з посади Дівочку, то видається маломовірним, щоб він узявся висвячувати наступника, щодо якого мав серйозні претензії. Мабуть, цей уривок з „Перестороги“ треба розглядати як приклад класичного полемічного прийому дискредитації опонента, — мовляв, він завжди був поганою людиною.

чався для урядників, князів та шляхти, а також для руського духовенства Великого князівства Литовського та всіх „країв Руських, [включно] з Київською, Галицькою, Волинською, Підляською та іншими [землями]“, рекомендуючи їм нового митрополита та закликаючи усіх підкорятися його керівництву в „духовних справах грецького закону“⁷⁷. Оскільки годі було передбачити, що Єремія так надовго затримається у Москві, а зміщення Онисифора та призначення і висвячення Михайла відбулося швидко — протягом трьох тижнів від моменту прибуття патріарха до Вільна, то не всі руські єпархи встигли отримати повідомлення про цей намір патріарха та взяти участь в усіх цих змінах⁷⁸. Патріарх разом з новим королем-католиком та, можливо, з руськими світськими можновладцями швиденько владнали справи Руської Церкви. Таким чином, така важлива подія у житті Київської митрополії відбулася без участі руських єпископів.

Спосіб усунення Онисифора був безпрецедентним в історії Руської Церкви. Якщо в XIV — першій четверті XV ст. царгородські патріархи зазвичай не підтверджували повноважень митрополітів, призначених на київський престіл великими литовськими князями, то робилося це не через невідповідність кандидатів, а з наміром зберегти цільну церковну провінцію під началом єдиного митрополита з резиденцією у Москві. Від моменту поділу Київської митрополії у середині XV ст. Царгород фактично не мав впливу на обрання київських митрополітів, а тим більше на зміщення їх з посад.

З погляду канонічного права дії Єремії були виправдані й законні. Згідно з православним богословським розумінням Святої Тайни Подружжя, перший шлюб має унікальний характер. У випадку його розриву через смерть або розлучення дозволяється повторний шлюб як поступка людській слабкості (питання про третій та четвертий шлюб широко дискутувалося у Візантії). Однак для висвячення у священики, а тим більше в єпископи, другий шлюб був перепоновою. Відновлення церковної дисципліни в Руській Церкві передбачало дотримання канонів Східної Церкви. І все ж таки, зміщення митрополита Онисифора було вражаючою подією, що виявила брак належної пастирської второпрестіни та зрозуміння ментальності, цінностей та звичаїв, а також житейські потреби східних християн у Речі Посполитій. Немає ніяких даних про те, що до приїзду Єремії будь-хто із руських єпископів, духовенства чи мирян ставив під сумнів легітимність перебування Онисифора на його посаді. Якщо його двоєженство було відомим, то, як видно, нікому цей факт не вадив. Понад дві

Щодо фактичних даних, „Пересторога“ не є надто надійним джерелом. Див. про це: Макарій [Булгаков]. История... — Т. 9. — С. 490—491 (прим. 480).

⁷⁷ Укази Жигимонта, що стосувалися призначення Рагози, див.: АЗР. — Т. 4. — С. 25—26 (№ 19).

⁷⁸ Про невиразну роль руських єпископів та мирян у возведенні Рагози на престіл див.: Макарій [Булгаков]. История... — Т. 9. — С. 482—485; Грушевський М. Исторія України-Руси. — К., 1994. — Т. 5. — С. 417. У циркулярі, виданому в листопаді, тобто перед від'їздом з Речі Посполитої, Єремія згадує про Синод, що відбувся після зміщення Онисифора: „Въдомо вамъ буди всѣмъ, яко иѣціи от християнъ на соборѣ бывшомъ въ великомъ градѣ Вилни по низложению первого митрополита курѣ Онисифора...“ (Monumenta Confraternitatis... — Vol. 2. — P. 208 (№ 137). Виходить, що єпископи приїхали до Вільна не лише після зміщення Дівочки, а й після обрання його наступника.

сотні років православні у Польщі та Литві жили біч-о-біч з католиками. Згідно зі західним канонічним правом, вдівці могли одружуватися знову, і для висвячення таких кандидатів кількість шлюбів значення не мала. Королям-католикам, що регулярно призначали удівців на католицькі єпископські престоли, навряд чи спадало на думку, що в Руській Церкві через повторний шлюб людина може втратити право на рукоположення. Ба й самі руські ієрархи, як бачиться, не свідомо (чи, може, й свідомо) висвячували двоєжениців. Для них прискіпливість греків у цій справі — дарма, що йшлося про чіткий канонічний принцип, — була, мабуть, співмірна наполегливості, з якою греки вимагали припинити слов'янську практику благословення у церквах паски та м'ясива на Великдень. В обох випадках оція непоступливість греків була, мабуть, незрозумілою і, можливо, обурливою.

У Вільні під час зустрічей з патріархом після зміщення Онисифора (в кінці липня або на початку серпня) руські ієрархи мали змогу висловити свою стурбованість із приводу втручання греків у руські церковні справи. 11 (1) серпня, ще перебуваючи у Вільні, патріарх написав митрополитові Михайліві листа, де наказував йому не допускати різних шарлатанів — ієрархів та інших духовних осіб із грецького Сходу — до відправи Богослужіння, видання церковних розпоряджень чи до будь-якої іншої неуповноваженої діяльності. Мабуть, руські єпископи скаржилися патріархові на греків-прибульців, які втрукалися у внутрішні справи Київської митрополії, не маючи на те законних повноважень. Ухвали патріарха, в яких він наказував ієрархам ігнорувати подібні втручання і погрожував відлученням від Церкви кожного, хто не підкориться його ухвалам, були непрямими гарантіями суверенності руського клиру для мандрівних греків, які зловживали своєю належністю до Грецької Церкви і, видаючи себе перед українсько-білоруською ієрархією, духовенством та вірними за представників патріархату чи інших грецьких православних інституцій, користали з цього⁷⁹.

Патріарх та єпископи, які зібралися у Вільні, покинули місто, мабуть, відразу після написання патріаршого листа до митрополита Михайла, бо вже через п'ять днів усі вони були у Бересті, за 300 кілометрів від столиці⁸⁰. Там під головуванням Єремії було проведено собор руських єпископів. Крім нового митрополита, присутні на ньому були єпископи

⁷⁹ 16 (6) серпня у Бересті Єремія підготував копію цього листа для луцького єпископа Кирила Терлецького. Обидва листи див. у: АЗР.— Т. 4.— С. 26—28 (№ 20). Зі змісту листів не випливає, що грецьким духовним заборонялося втручатися у справи Руської Церкви; сказано лише, що руським єпископам не слід дозволяти таке втручання. Патріарх не стільки засуджує своїх співвітчизників, скільки докоряс руським ієрархам: „А про тожъ, отынъ, и по вси часы, на вѣки, хочемъ мѣти и приказуемъ тобѣ, епископу Луцкому и Острозскому Кирилу Терлецкому, нынѣ и напотомъ будучимъ абы если твоя святыни таковыхъ, похотять ли литоргисти, или иные дѣйства церковные спровоцирати, въ парадіи своей не допушталъ; а который [руський єпископ? грецький мандрівець?] бы ся хотѣл сему писанию нашему спротивити на такового буди отъ [текст нерозбірливий] анатема, а отъ нашего смиренія неблагословеніе, въ сій вѣкъ и въ будущій“ (Там само.— С. 28).

⁸⁰ Схоже, що по дорозі до Берестя Єремія зупинявся у Супрасльському монастирі. Згідно з „Пересторогою“, він зняв з посади супрасльського архимандрита Тимотея Злобу за вчинене ним убивство та призначив на його місце іншу людину; див.: АЗР.— Т. 4.— С. 206 (№ 149).

Мелетій (Богуринський Хребтович; володимирський), Леонтій (Пельчицький; пінський), Діонісій (Збируйський; холмський), Кирило (Терлецький; луцький) та Гедеон (Балабан; львівський). Бракувало Атанасія (Терлецького; полоцького) та Арсенія (Брилинського; перемишльського)⁸¹. 16 (6) серпня, на празник Преображення, під час архиерейської Служби Божої Єремія призначив своїм екзархом єпископа Кирила, уповноваживши його бути зверхником над рештою єпископів, у тому числі і митрополитом, та наказуючи останнім „визнати поміж себе його гідність вищою за нашу (sic)“⁸². Згідно з номінаційною грамотою, патріарший екзарх мав дбати, щоб „лініїв пастирі“ працювали більш ревно і „призвичаїлися до доброго церковного порядку“. Руських ієрархів Єремія закликав працювати разом із Кирилом над проблемами Київської Церкви⁸³. Даючи зрозуміти, що він не ставить нового екзарха нижче, ніж нового митрополита, Єремія послав Кирилові копію свого листа щодо грецьких мандрівних духовників, адресованого митрополитові до Вільна.

Призначаючи луцького єпископа екзархом і надаючи йому такі широкі повноваження, патріарх, вочевидь, прагнув установити систему рівноваги управління й контролю в Київській митрополії і водночас зміцнити свій власний вплив на церковні справи русинів. Якіщо реформи, які він запроваджував під час свого побуту в Речі Посполитій, справді мали зміцнити структуру Руської Церкви, то введення посади патріаршого екзарха в руській ієрархії виглядає велими сумнівним кроком. Ще й місяць не минув, коли Єремія висвятив нового митрополита, надавши йому всі повноваження, традиційно властиві провідникам Київської Церкви, і раптом патріарх вирішив наділити луцького єпископа вищою владою у руських церковних справах. Навіть коли царгородський архиєрей і мав якісь сумніви щодо того, чи зуміє Михайло керувати Руською Церквою у кризовий період (як це припускається в полемічному трактаті „Пересторога“), то сам же він і висвятив його, а король видав указ, яким закликав усіх руських ієрархів, духовенство та мирян підкорятися новому митрополитові. Розпорядження Єремії про призначення Кирила екзархом внес-

⁸¹ Макарій припускає, що Терлецький (помер 1591 р.) та Брилинський (помер 1592 р.) були похилого віку, тому фізично не могли поїхати на зустріч з патріархом, див.: Макарій [Булгаков]. Історія...— Т. 9.— С. 489. Про те, чи всі руські єпископи, присутні у Бересті, приїхали туди з Вільні разом з Єремією, прямих даних немає. Однак, взявши до уваги статус вселенського патріарха, вагомість королівського підтвердження його повноважень та важливість подій, які відбулися у Вільні, можна припустити, що всі присутні у Бересті єпископи зустріли патріарха ще у Вільні.

⁸² Ця ухвала Єремії збереглася лише як вставка у тексті реєскрипту, виданого Жигимонтом III 9 лютого 1595 р. на підтвердження призначення А. Терлецького, див.: Архів Юго-Западної Росії, издаваемый Временною комиссию для разбора древних актов, учрежденную при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1859.— Ч. 1.— Т. 1.— С. 252—256 (№ 60) [текст Єремієвого документа див. на с. 254—255]. Порівняння екзарха з католицьким кардиналом, наведене у Єремієвій ухвалі, навряд чи, належало перу самого Єремії; слід вважати, що його було внесено ще до подання ухвали Жигимонтові для підтвердження. Про те, хто саме був присутній на Синоді, можна довідатися з підписів під цією ухвалою.

⁸³ Думка, що трапляється в дослідницькій літературі, нібито Єремія наказував руським єпископам щороку збиратися на Синод, виснувана з відповідного рішення, прийнятого самими єпископами на Берестейському синоді 30 (20) червня наступного року. Ухвали цього Синоду опубл. у: АЗР.— Т. 4.— С. 34—36 (№ 25).

ло ще більший розгардіяш в інституційне та ієрархічне життя Київської митрополії. При загальній тогочасній нестабільноті Руської Церкви безпредecedентне рішення вивищти одного з єпископів, надавши йому особливі повноваження, було погано продуманим нововведенням.

Від Берестя Єремія поїхав до Замостя (блізько 170 км триденної по дорожі), де його знову гостив Ян Замойський*. Варто зауважити, що Єремія волів зупинитися саме в польського канцлера і аж на два місяці; правдоподібно, звідти він час від часу робив короткі віїзди в інші місцевості. Зроджена ще під час навчання у Падуї зацікавленість Я. Замойського грецькою культурою і контактами з греками, воєнно-політична обстановка в Османській імперії, відкритість Єремії до спілкування із західними християнами, татарські набіги на Поділля, аж по Львів, що почастішали того літа й ранньої осені, — усе це тримало патріарха в Замості⁸⁴. Цікаво, що немає ніяких свідчень про відвідини ним маєтку князя Костянтина Острозького, хоча ціле попереднє десятиліття цей впливовий магнат так дбайливо підкresлював важливість Царгородського патріархату для руської церковної спільноти. Зі слів Єротея Монемвасійського видно, що Я. Замойський — „велемудрий і добрий чоловік“, котрий патріарха дуже поважав, — здобув собі не меншу повагу в Єремії та його почту⁸⁵.

До Замостя патріарха супроводжували єпископи Кирило, Гедеон та Мелетій. Не виключено, що всі троє не розлучалися з ним від моменту зустрічі у Вільні, де, як зазначив сам Єремія, зібралися разом з іншими руськими єпископами вже після зміщення Онисифора. Потім Кирило з Мелетієм від'їхали, а Гедеон, який досі вдавав, ніби з луцьким владикою його лучать сердечні стосунки, тут-таки почав його обмовляти, сподіваючись на підтримку патріарха в конфлікті з Кирилом. Незграбні заходи львівського єпископа викликали, однак, зворотню реакцію. 24 (14) серпня Єремія видав циркуляр, у якому без церемонії описав підступність Гедеона і застеріг, що будь-які патріарші листи, спрямовані проти Кирила, належить вважати фальшивкою⁸⁶. Смисл цього документа не зовсім чіткий. Можливо, йдеться про листи, підписані раніше ним самим, — а може, і про сфальсифіковані Гедеоном документи. В усякому разі, Єремія якнайкраче відгукувався про Кирила і підтверджував призначення його екзархом — „на знак ласки і благословення нашого патріаршого“. Нагадуючи, що він уже благословив Кирила у Бересті, патріарх

* Як довго був Єремія у Бересті, не відомо. Приїхав він туди ще до празника Преображення, тобто до 16 (6) серпня, але 24 серпня вже був у Замості, де підписав дві ухвали. Отже, у Бересті він міг пробути не довше як кілька днів. Про те, що робили Єремія і провідний польський державний діяч у Замості під час другого візиту патріарха, прямих даних немає.

⁸⁴ У „Пересторозі“ так описується перебування Єремії: „[...] и для велю потребъ час долгій мѣшканъ въ Замостѣ, при вельможномъ лавѣ Янѣ Замойскому, канцлерѣ и гетьманѣ коронномъ (который зъ особливыхъ цнотъ, науки и побожности живота его, и съ того самого, же царь Турецкій онаго патріарха барзо поважалъ, яко человѣка зацнаго и побожнаго бавиль при собѣ)“, див.: АЗР.— Т. 4.— С. 207 (№ 149). Див. також: Малышевский И. И. Заметка по поводу мнения...— С. 664—668.

⁸⁵ Стосовно графіка подорожей Єремії по коронних землях Речі Посполитої див.: Малышевский И. И. Заметка по поводу мнения...— С. 663—674.

⁸⁶ До такого типу листів Єремія відніє усі приписувані йому подібні документи: „Подъ якою кольвекъ датою, будь преднею, альбо послѣдне отъ сего листа нашего“ (АЗР.— Т. 4.— С. 28—29 (№ 21; тут с. 29).

підкреслював, що йому належить „старшинство над усіма єпископами [...] [бути] старшим у духовних справах, і так правувати усіма єпископами, наглядати за порядком між ними, научати [їх], а недостойних знімати [з посади], як наш намісник”⁸⁷. Уся ця словесна щедрість на адресу луцького єпископа є свідченням високої оцінки патріархом руського владики, постать якого пізніша історіографія змальовувала здебільшого у негативному світлі. Можливо, похвали Єремії диктувалися бажанням присмирити львівського єпископа. Хоч би як, але різке протиставлення Кирила й Гедеона у патріаршому документі навряд чи сприяло стабілізації стосунків серед руської ієрархії.

24 (14) серпня патріарх видав ще одну дивну ухвалу. Незважаючи на обізнаність Єремії стосовно Гедеонових інтриг, може, ще й до того, як він збагнув ці інтриги, львівський єпископ зумів витягнути з нього (або сфабрикував сам) патріаршу грамоту, що проголошувала анафему членам Львівського братства, відлученим уже раніше від Церкви ним самим⁸⁸. Цілком можливо, що підписати й скріпити печаттю писаного церковнослов'янською листа з осудом братчиків підмовив патріарха наближений до Гедеона протопресвітер Григорко, але можливо, що патріарший підпис було підроблено⁸⁹. В усікому разі, невдовзі Єремія подав спростування. 5 вересня (26 серпня) у м. Красноставі патріарх зняв анафему з львівських братчиків, зазначаючи, що планує приїхати до Львова й особисто вислухати взаємні претензії на місці⁹⁰. Насправді Єремія так і не поїхав до Львова, бо пішов поголос, що там шириться пошестъ (*τεν υοσον*)⁹¹. І хоч остаточно він був на боці братства, видані за його підписом суперечливі ухвали викликали серед руської релігійної спільноти чимале замішання.

Місто Красностав розташоване за якихось тридцять кілометрів від Замостя. Правдоподібно, Єремія, який 30 (20) вересня затвердив Красноставське братство, не раз іздив туди із Замостя, де провів майже весь вересень та жовтень⁹². 16 (6) жовтня (будучи, мабуть, у Замості) патрі-

⁸⁷ „Але еще, на знакъ ласки и благословенства нашего патріаршого, тому прежреченному Кирилу, епископу Луцкому и Острозскому, видяще его быти мужа искусна и во всихъ дѣйствиахъ водлѣ правильъ святихъ Отецъ бѣгла и учения, дали есьмо ему старшину надъ всими епископы, то есть еказарщество, врядъ старшій въ духовныхъ спрахахъ, имъже онъ имать всихъ епископовъ исправляти, и порядку всякою межи ними досмотряти и напоминати, а негодныхъ и извергати, яко нашъ намѣстникъ” (АЗР.— Т. 4.— С. 29 (№ 21).

⁸⁸ Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— Р. 196—197 (№ 124). Декрет датований 24 (14) серпня, однак, якщо це фальшивка, дата його, можливо, теж неправдива.

⁸⁹ Див. запис на звороті цього документа: „По судѣ ратушномъ лвовскомъ таковыи то лист епископъ заочне презъ Григорка противопопи и от патриярха по руску писанымъ взялъ, напротивко которого самъ патриярхъ рукою другии лист пишет с Красного Ставу” (Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— Р. 197 (№ 124).

⁹⁰ Текст грецькою мовою цього документа та його переклад польською див.: Monumenta Confraternitatis...— Vol. 2.— Р. 198—199 (№ 125). Текст грецькою з перекладом на слов'янську мову (де цей лист помилково датований 27 серпня 1587 р.) опубліковано у вид.: Diplomata Statutaria...— Vol. 2.— Р. 50—51 (№ 10).

⁹¹ Diplomata Statutaria...— Р. 62 (№ 16).

⁹² Документ цей був виданий у Красноставі, див.: Monumenta Confraternitatis...— Leopoli, 1896.— Vol. 2.— Р. 200—201 (№ 127). Здається, що Єремія не планував залишатися у Речі Посполитій ще цих два місяці. У своїй ухвалі від 24 (14) серпня про призначення Терлецького він вказує, що вже попрощався із львівським та луцьким єпископами: „Отпустихомъ ихъ съ миромъ прощенихъ и благословеннихъ” (АЗР.— Т. 4.— С. 28 (№ 21).

арх написав листа, яким затвердив Рогатинське братство, що його створено за львівським статутом. Братству було надане право вибирати й знімати з посади свого священика після схвалення львівського єпископа⁹³.

Десь під кінець жовтня чи на початку листопада Єремія вирушив у дорогу до Царгорода. Львів, як ми бачили, він обминув; 10 листопада (31 жовтня) був уже в Тернополі, де головував на церковному суді, вирішуючи різного роду суперечки. По дорозі до Молдови йому продовжували представляти на розгляд щораз нові справи; останню, як видається, він розглядав 23 (13) листопада у Кам'янці-Подільському⁹⁴. Цього дня Єремія визнав ставропігійський статус Онуфріївського монастиря у Львові, за яким монастир виходив з-під влади місцевого єпископа і підпадав під юрисдикцію київського митрополита⁹⁵. У листопаді він також написав листа до митрополита, застерігаючи, щоб той припинив практику благословення великоміної паски та принесення печива до церкви після Різдва (так відзначали, ймовірно, материнство Марії, заперечуючи тим самим непорочне народження Христа). Єремія засудив ще й святкування п'ятниці як вільного від праці дня (на відміну від недільного вшанування Воскресіння). Той, хто порушить християнські традиції, зазначені у патріаршій грамоті, піддавався анатемі і ризикові навіки загубити душу⁹⁶. У листопаді Єремія звернувся з листовним закликом до православних мирян підтримати львівських братчиків, які заходилися будувати церкву, та сплатити борт за викуп друкарського верстата І. Федорова⁹⁷. Написав він і розлогий виклад своїх побажань щодо розвитку Львівського братства, якого так і не відвідав через загрозу епідемії в місті. При цьому він повторив деякі положення братських статутів та забезпечив мирянській організації монополію в царині освіти, заборонивши заснування ще однієї руської школи у Львові⁹⁸.

Не забув патріарх і про необхідність здійснення індивідуальної пастирської опіки через Тайну Сповіди, зобов'язавши єпископів, щоб при-

⁹³ Текст грецькою мовою цього Єремієвого листа та тогочасний переклад слов'янською див.: *Diplomata Statutaria...* — С. 60—61 (№ 15). Місце його написання не вказане.

⁹⁴ В одній із ухвал стосовно братчиків від 1 серпня (22 липня) 1590 р. вказується, що Єремія розсуджував церковні суперечки, почавши з Тернополя, 10 листопада (31 жовтня) 1589 р., і завершивши 23 (13) листопада у Кам'янці-Подільському; див.: *Памятники, изданные Временною комиссиою для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.* — К., 1846.— Т. 3.— Ч. 1.— С. 57 (№ 7). Група львівських міщан послала своїх депутатів — Хому Бабича, Івана Красовського та Юрія Рогатинця — з проханням, щоб патріарх Єремія розсудив їхній позов на єпископа Балабана; див. їхній лист, датований 18 (8) листопада 1589 р., у: *Monumenta Confraternitatis...* — Vol. 2.— Р. 202—203 (№ 130).

⁹⁵ Тексти грецькою і слов'янською мовами див.: *Diplomata Statutaria...* — Р. 56—59 (№ 14); переклад польською на с. 96—97. Текст грецькою надруковано також у: *Monumenta Confraternitatis...* — Vol. 2.— Р. 203—205 (№ 131).

⁹⁶ Тексти грецькою та слов'янською наведено в: *Diplomata Statutaria...* — Р. 70—72 (№ 18); переклад польською на с. 102—103.

⁹⁷ Текст грецькою мовою уміщено у: *Diplomata Statutaria...* — Р. 68—69 (№ 17). Переклад руською мовою див.: *Першодрукар Іван Федоров та його послідовники...* — № 64.— С. 99—100.

⁹⁸ Варіанти грецькою та руською мовами цього тексту наведено у: *Diplomata Statutaria...* — Р. 62—67 (№ 16).

значали сповідниками тільки найкращих священиків. Душпастирі, які не отримали від єпископа подібних повноважень, не мали права сповідати під страхом позбавлення сану. Єремія проголосив анатему кожному єпископові, який назначить священика сповідником не за духовні його якості, а за дарунки. Він застерігав, що парохи, готуючи своїх вірних до причастя, повинні закликати їх ходити на богослужіння три дні підряд перед сповіддю. Наголосив він і на важливості каяття і покутти „не за власним бажанням, а за правилами Апостолів і Святих Отців”⁹⁹. Під кінець свого перебування в Україні Єремія знову звернувся до проблеми двоєженців, дуже сувро засудивши це зловживання¹⁰⁰. Єротей Монемвасійський зазначає, що із Замостя у супроводі 200 людей Я. Замойського Єремія поїхав до Кам'янця, а вже звідти подався за межі Речі Посполитої¹⁰¹.

Відлуння патріарших відвідин. Заходи, ужиті Єремією під час його побуту в українсько-білоруських землях, мали допомогти у вирішенні конкретних, специфічних проблем руської церковної спільноти. Усуваючи з посади митрополита, зобов'язуючи ієархів до спільної праці, затверджуючи численні братства мирян, закликаючи руське духовенство більше дбати про свої пастирські обов'язки, Єремія сприяв процесові церковної реформи. Однак загалом його реформаторська діяльність у Київській митрополії часто мала суперечливий характер, велась, як це відається, імпульсивно, безсистемно, порушуючи традиційний церковний уклад. Призначення Кирила екзархом підрвало стутус щойно висвяченого митрополита. Зміщення Онисифора та гостра нагінка Гедеона, хоч і заслужені, не могли не створити поміж руських єпископів атмосферу непевності, підозрінъ, недружелюбності. Патріарша підтримка вольностей для братств обернулася для руських ієархів втратою їхніх канонічних прерогатив.

Після усіх цих випробувань, які Єремія пройшов і в себе на батьківщині, у попереднє десятиліття, і нещодавно, у Московщині, обставини, серед яких він опинився у Речі Посполитії, були нові й незвичні. Покидуючи межі Османської імперії, він залишив Грецьку Православну Церкву у кризовому становищі, а свій патріархат у відчай перед лицем неприхованої агресивності турецьких властей. Щодо самого патріарха, то турки вели політику підригу його гідності й авторитету, а свої православні фракціонери ставили їх під сумнів. У Москві, куди він поїхав за матеріальною допомогою, його півроку тримали під домашнім арештом, силуючи, усупереч його намірам, піднести московського митрополита у патріарший сан. Навіть коли він уже вволив волю своїх господарів, його ще п'ять місяців, попри настійні просьби, не випускали з краю. Хоч московити й дали йому грошей та дарунків, вони, формально визнаючи гідність вселенського патріарха, насправді принизили її, отак ним манипулюючи.

І ось з Московщини Єремія приїхав до Речі Посполитої, де цивільні органи не лише надали йому повну свободу пересування, але й визнали

⁹⁹ Оригінал грецькою не зберігся. Віднайдено лише переклад польською цієї ухвали; див.: *Diplomata Statutaria...*— P. 109.

¹⁰⁰ *Monumenta Confraternitatis...*— Vol. 2.— P. 209 (№ 137).

¹⁰¹ Див.: *Sathas K. N. Biographikon schediasma...*— Parathema (Appendix).— P. 22; переклад англійською подано у: *Gudziak B. A. The Sixteenth-Century Muscovite Church...*

його зверхність у всіх справах Київської митрополії. По його прибутті до Вільна Жигімонт III вроцісто наділив його правом проводити реформи у Руській Церкві, впливовий польський магнат Ян Замойський неабияк шанував його — на словах і на ділі. Про те, що польсько-литовські світські можновладці приймали Єремію краще, ніж московські, говориться у спогадах одного із членів його поочту митрополита Єротея Монемвасійського. Згадуючи про погрозу московитів кинути патріарха „в ріку“, про його „жорстоких“ наглядачів у Москві, про „хитрого“ Бориса Годунова, він водночас говорить про „бліскучого пана Яна Замойського“, „чоловіка велемудрого і доброго“¹⁰². Потрапивши в оточення польської католицької еліти та підлеглих йому руських православних, Єремія дістав змогу відновити належну йому патріаршу гідність й утвердитися у патріаршій владі. З королівським указом царгородський архиєрей міг діяти відповідно до свого високого сану. Що він і робив.

Завдяки реформаторській діяльності Єремії єпископи Київської митрополії почали виразніше усвідомлювати потребу проведення реформи. Зміщення митрополита Онисифора привело їх до розуміння, що за канонічні переступи належить кара, і то відчутна; патріархат може вимагати від них, як вони виконують свої обов'язки. До цього єпископи мало чим прислужилися до підтримки мирянських ініціатив, спрямованих на згуртування православної спільноти у Речі Посполитій. Єремія і єпархію розворушив, і водночас скріпив зародковий рух мирян за церковну реформу, в центрі якого стояли братства. У 1580-х рр. саме миряни першими почали зміцнювати зв'язки з Царгородським патріархатом. Завдяки присутності Єремії в українсько-білоруських землях, завдяки виступам його на захист мирянських ініціатив патріархат ставав опертям для руського мирянства. Однак ставлення його до руських єпархів було не надто тактовним, і якщо напочатку єпархія ще приймала всі патріарші розпорядження мовчки, то під кінець вони вже сіяли зерна глухого невдоволення.

Можна не сумніватися, що, як і в Московщині, у Речі Посполитій Єремія шукав матеріальної підтримки, хоч про якісь спеціальні датки чи прохання про пожертви в джерелах нічого не сказано¹⁰³. Правда, після його від'їзду від митрополита Михайла вимагали покриття коштів, витрачених на гостини патріарха¹⁰⁴. Вимогу цю поставив Діонісій, тирновський митрополит, колишній член Острозького гуртка, якого в 1591 р.

¹⁰² Sathas K. N. Biographikon schediasma... — Parathema (Appendix). — P. 22; переклад англійською див.: Gudziak B. A. The Sixteenth-Century Muscovite Church... Еротей ані не згадує про контакти Єремії з руським церковним поспільством — мабуть, в очах його грецьких компаньйонів подібні контакти були справою другорядною.

¹⁰³ Історики висловлюють думку, що за виданням суперечливих патріарших ухвал та за призначеннем Терлецького еказархом стояли грошові вклади руських єпископів; див.: Franko I. Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r. // Kwartalnik historyczny. — 1895. — T. 9. — S. 9—12, та: Макарій [Булгаков]. Історія... — Т. 9. — С. 681—682. У 1570-х рр. Єремія намагався приборкати симонію у церковному житті греків. В ухвали про призначення сповідників він наголошував на тому, що критерієм відбору священиків для сповідництва мають бути духовні якості, а не піднесені ними дарунки (Diplomata Statutaria... — P. 109). При такому наставленні патріарха віддається малоймовірним, щоб сам він практикував симонію. Однак, як вказує Макарій, дивну суперечливість різних патріарших ухвал, виданих під час його візиту в Речі Посполитій, можна було б пояснити саме симонійним змаганням різних зацікавлених сторін.

¹⁰⁴ АЗР. — Т. 4. — С. 208 (№ 149).

східні патріархи посилали до Московщини з повідомленням про визнання Царгородським синодом Московського патріархату. Митрополит визнав вимогу неприйнятною, вважаючи, що Діонісій усе вигадав, та ще твердячи, що він у Вільні підробив патріаршу печать для власного ужитку. Михайло вирішив не прислухатися до його вимог, а натомість написати до патріарха Єремії та перевірити, чи дійсно Царгород бажав собі того, про що говорив Діонісій¹⁰⁵. Нам не відомо, написав митрополит до Царгоро-да чи ні, як не відомо і про відповідь звідти. Михайло підозрював, що Діонісій діяв на власний розсуд — як у Вільні, так і у Львові, де цей грецький ієрарх підтримав претензії та звинувачення, висунуті єписко-пом Гедеоном проти Львівського братства та проти самого київського митрополита, який братство захищав. У той же час Михайло переживав, що коли патріархат і справді посилив до нього тирновського митрополи-та, то це свідчить про його крайню нужду і нестабільність.

Цілком можливо, що Діонісій, вимагаючи гроші від київського митрополита та підтримуючи львівського владику, перевищив свої повнова-ження. Можливо, що й позицію царгородського патріарха він витлумачив хибно. Безсумнівно одне — що саме царгородський патріарх посилив його у східнослов'янські краї. Адже митрополит Михайло доклав неабияких зусиль, аби встигнути до Вільна на зустріч з Діонісієм, і виявив патріар-шому посланцеві максимум поваги. Отож, якщо представник патріархату висунув якісь претензії, що в очах руського ієрарха було надмірно ви-могою, то зрозуміло, звідки взялися сумніви щодо широти намірів пат-ріархату плекати автентичну солідарність з Київською митрополією. Оскільки моральна підтримка самобутності й етосу Руської Православ-ної Церкви з боку Царгорода була надто незначною, а подекуди й недо-речною, руські владики самі взялися до нав'язування унії з Римською Церквою.

У XVI ст. — з інституційною кризою під османським пануванням Цар-городського патріархату й аналогічним організаційним занепадом Київсь-кої митрополії, — взаємини між патріархатом і Руською Церквою перетворилися на сутто формальні. Парадоксально, але криза грецького православ'я у період турократії спричинила відродження контактів між греками і східними слов'янами. Упродовж XVI ст. греко-православні інсти-туції ставали усе залежнішими від фінансової підтримки Москви, і нуж-да гнала численних представників Східного патріархату через Україну та Білорусь до московських великих князів та царів за подацками. Рух за духововне, церковне та культурне відродження Русі, який почався в останні десятиліття XVI ст., нагадав його лідерам, що центральною у релігійно-

¹⁰⁵ Див. лист митрополита Рагози до Львівського братства, датований 4 грудня 1592 р., у вид.: *Monumenta Confraternitatis... — Vol. 2. — P. 402—405*. Про Діонісія, з яким Рагоза стрічався у Вільні, він писав так: „Дано ми знат о нем и скоро все отпустилиши у великое безгодие ден и ночь ехаломъ [sic], коны похромил, шкодум [sic] подняль великую, сам мало здоровья не стратил, его две недели со всем статком посещал, дари сосудами и золотыми почетч чинечи ему даровалом, а он вырывши печат патриархи вселенского тутъ в Вилни (достоверное свидетельство на то и ныне есть) лист ко мне, менящии быт от патриархи, подал, в котором пишет (якобы патриархъ), абым ему отослал пятнадцать тысяч аспры, которий при херитонисанию моем выдал. Што иж ся не tolko мне одному, всим когом ся одно радиль, видело противно, отказ ему уделalom, хотечи сам о том до вселенского патриархи писати, естли так ест або ни“ (Там само.— Р. 403).

культурному самовизначені русинів є грецька спадщина. Тоді ж і Царгородський патріархат знову став турбуватися про еклезіальне благополуччя православної релігії у польсько-литовській Речі Посполитій. Східні патріархи, не маючи змоги суттєво відновити православ'я на власних землях, почали надавати підтримку рухам реформи у Київській митрополії, і тим обнадіювали руських мирян допомогою грецьких православних у релігійно-культурному відродженні русинів. Найвищим виявом інтересу Царгородського патріархату до справ Київської митрополії стало чотиримісячне перебування патріарха Єремії в Речі Посполитій у 1589 р.

Між своїми першими та другими відвідинами України й Білорусі патріарх провів одинадцять місяців у Московщині, де висвятив тамтешнього митрополита Йону в патріарший сан, тим самим зробивши Москву п'ятим православним патріархатом. Реформаторська діяльність Єремії на руських землях була фактично випадковою, результатом його подорожі до Москви. Він, як і всі грецькі духовні у XVI ст. (у тому числі й антіохійський патріарх), лише переїхав через Україну й Білорусь, сподіваючись роздобути в царській столиці щедру фінансову підмогу для свого безталанного патріархату. Хоч у цій подорожі патріарх справді займався деякими проблемами руського церковного життя, ніщо не вказує на те, що приїхав він з певним планом дій стосовно Руської Православної Церкви.

У 1589 р. по дорозі з Москви, де його затримали проти його волі і змусили надати Московській митрополії статус патріархату, Єремія здійснив певну програму реформ у Київській митрополії. У житі ним заходи були поштовхом для пожвавлення діяльності здеморалізованої Руської Церкви. Однак мали вони й один несподіваний наслідок. Православні єпископи обурилися таким втручанням патріарха у справи іхньої церковної провінції й розцінили номінацію ним екзарха та, зокрема, надання мирським братствам широких повноважень як загрозу їх власним єпископським прерогативам. Крім того, гостини провідного ієпарха греко-православного світу, котрий провів більше часу з видатними римо-католицькими чиновниками Речі Посполитої, аніж з власними підлеглими — руськими православними, — показали слабкість матірної Церкви і розвіяли навіть найрожевіші уявлення про справжню, дісву солідарність грецької та руської ієпархій. Патріархат вимагав у них грошей, але давав мало надій на конкретну, практичну допомогу у намаганнях Київської Церкви задоволити духовно-культурні потреби своїх вірних і в її боротьбі проти радикальних реформаторських рухів, проти тиску оновленої Католицької Церкви та за збереження культурної самобутності русинів у Речі Посполитій.

За іронією долі, саме завдяки царгородському патріархові необхідність фундаментальних змін у русько-православному контексті набрала сили закону. У час організаційної нестабільності Київської митрополії патріарх Єремія започаткував реформи, які заторкували не тільки панівні звичаї у руській церковній спільноті XVI ст., а й традиційні засади східохристиянського церковного порядку. Проведені ним реформи поставили під сумнів роль митрополита в руській ієпархії та прерогативи ієпархів у Руській Церкві. Страйковані натиском протестантського та католицького оточення, бачачи серйозні недоліки в інституційній структурі

та брак духовної життєвості іхньої Церкви, зрештою, дезорієнтовані су-перечливими реформами свого традиційного наставника — Царгородського патріархату, — руські єпископи наважилися на радикальний крок, проголосивши в українсько-білоруських землях 1596 р. Берестейську унію, що мала далекосяжні наслідки для всієї східнохристиянської спільноти в Речі Посполитій.

Borys GUDZIAK

PATRIARCH JEREMIAH OF CONSTANTINOPLE, THE CREATION OF THE MOSCOW PATRIARCHATE AND CHURCH REFORMS IN UKRAINIAN-BELARUS' LANDS AT THE END OF THE 1580s

The article focuses on the relations between the Patriarchate of Constantinople and both the Ruthenian Church and Muscovy during the last decade preceding the Union of Brest while surveying interconfessional relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth and the crisis of the Greek Orthodox community in the Ottoman Empire. On the basis of Slavonic and Greek sources in particular, the Pseudo-Dorotheos chronicle, the author recreates the chronology of Jeremiah's journey. He depicts the hardships encountered by the Patriarch and his suite while in Moscow, and narrates the events leading up to the forcible and uncanonical elevation of the metropolitan of Moscow to patriarchal status. Jeremiah's first and second journeys through the Ukrainian-Belarus' lands are detailed in the broad context of contemporary Eastern European political and religious affairs. The article analyzes Jeremiah's reforms of 1588—1589 and their far-reaching consequences for the Kyivan Church. The author argues that a time of great ferment in European religions and cultural life, the internal problems of society in Ukraine aggravated by the consequences of Jeremiah's reforms, pushed the hierarchs of the Kyivan Metropolitanate to leave the jurisdiction of the Great Church and opt for the union with Rome.